

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Н.М. ЦЕЛИХ

**КОНСТИТУЦІЙНЕ
ПРАВО
УКРАЇНИ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ХАРКІВ 2006

ЗМІСТ

ГЛАВА 1.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

- 1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА**
- 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ НОРМИ:
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**
- 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ**
- 4. СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**
- 5. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ І ЇХ ЗАГАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА**
- 6. ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

ГЛАВА 2.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

- 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА**
- 2. ФУНКЦІЇ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА**
- 3. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА**

ГЛАВА 3.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

- 1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ, ЇЇ КЛАСИФІКАЦІЯ**
- 2. ФУНКЦІЇ, ПРИНЦИПИ ТА ЮРИДИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ
КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ**
- 3. ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ**
- 4. РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ**
- 5. ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ**

ГЛАВА 4.

ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

2. ОСНОВНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

ГЛАВА 5.

ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ

1. ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ГРОМАДЯНСТВА

2. ПРИНЦИПИ ГРОМАДЯНСТВА

3. ПІДСТАВИ І ФОРМИ НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ

ГЛАВА 6.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА, СВОБОДИ

ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЙОГО СТРУКТУРА

2. ТЕНДЕНЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ, СВОБОД І ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.

ГЛАВА 1.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

Конституційне право є багатоплановою категорією, воно розглядається в трьох аспектах: як галузь права в системі національного права, як наука і як навчальна дисципліна. Конституційне право як галузь права в будь-якій державі є складовою частиною національної правової системи і виконує в ній досить важливі завдання. Ця галузь права, як і інші, є сукупністю правових норм, що встановлюються і охороняються державою. Але конституційне право відрізняється від інших галузей права насамперед специфікою тієї сфери суспільних відносин, на регулювання яких спрямовані норми цієї галузі. Таким чином, ця галузь права як і інші, з одного боку, являє собою сукупність правових норм, що мають внутрішню єдність, загальні ознаки, а з другого – відрізняється від норм інших галузей права. Конституційне право України – провідна галузь національної правової системи.

У науковій літературі є різні погляди на те, як назвати цю галузь права – конституційним чи державним правом. Ця дискусія виникла на початку XVIII ст. між захисниками державного права як вираження необмеженої, монархічної влади держави і прибічниками конституційного права як демократичного обмеження державного свавілля з допомогою конституції. На сьогодні у багатьох країнах послуговуються терміном „державне право”, проте перевага надається іменуванню цієї основоположної галузі права як „конституційне право”. На вибір терміна значною мірою впливають традиції слововживання. Так, англосаксонська правова система традиційно використовувала термін „конституційне право”, тоді як для германської характерним є термін „державне право”.

В умовах, коли Україна йде від етатистської держави, яка базується на пріоритеті держави над особою, до демократичної, правової, соціальної держави, від соціалізму до конституційного правління, більш прийнятним видається найменування „конституційне право”, яке базується на тому, що всі суб’єкти державно-правових відносин діють у межах конституції і держава не повинна панувати над людиною. При цьому береться до уваги, що Конституція України є визначальним, основним джерелом цієї галузі права. Вважаємо, що провідну галузь права в правовій системі України слід іменувати конституційним правом. Це відповідає як світовій тенденції, так і сучасному етапу розвитку нашої держави і суспільства, прагненню побудувати в Україні демократичну, правову державу.

Предмет і метод правового регулювання – найбільш суттєві підстави поділу системи права на галузі права. Кожна галузь права, в тому числі конституційне право України, об’єднує такі правові норми, які врегульовують особливий, якісно визначений вид суспільних відносин, що потребують нормативної регламентації. Предмет правового регулювання – головна підстава для розподілу юридичних норм за галузями права. Конституційне право має свій предмет правового регулювання, пов’язаний з регламентацією політико-правових відносин по реалізації державно-владних функцій, забезпеченню прав і свобод людини і громадянина. Специфіка предмета цієї галузі права проявляється в тому, що її норми регламентують відносини, які складаються в усіх сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, духовній. Законодавство регулює базові відносини у цих сферах і його норми закріплюють насамперед основні принципи, що визначають устрій держави і суспільства. У них проявляються якісні характеристики держави: суверенітет, форма державного устрою, належність влади народові, політична, економічна, ідеологічна багатоманітність, суб’єкти державної влади, загальні основи функціонування політичної системи України, символи держави. Так, у першому розділі Конституції України „Загальні засади” містяться норми, що регулюють основоположні суспільні відносини, які визначають устрій держави і суспільства. З конституційного права починається формування всієї системи

національного права, всіх його галузей. Світова практика свідчить, що жодна галузь національного права будь-якої країни не може розвиватись, якщо вона не має підґрунтя в конституційних принципах або нормах конституційного законодавства чи, тим більше, якщо суперечить їм.

Крім того, Предметом конституційно-правового регулювання є відносини, які визначають належність до громадянства, принципи, що характеризують становище людини в суспільстві і державі, її основні права, свободи і обов'язки. Ці відносини найбільш концентровано регулюються в другому розділі Конституції України „Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”. Вони є основоположними для всіх соціальних зв'язків, які формують суспільство, визначають основи статусу людини в її суспільних зв'язках. Предметом конституційного регулювання є форми безпосередньої демократії, насамперед вибори, референдуми, система органів державної влади, основи їх функціонування, діяльність органів місцевого самоврядування, правовий статус органів законодавчої, виконавчої і судової влади, Конституційного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, порядок їх створення, компетенція, основні форми діяльності. До предмета регулювання конституційного права належать: територіальний устрій України, правовий статус Автономної Республіки Крим, символіка держави, основи правового статусу місцевого самоврядування.

Конституційне право – провідна галузь права України, що являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і регулюють суспільні відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісно соціальної системи, основи конституційного ладу України, статус людини і громадянина, територіальний устрій держави, форми безпосередньої демократії, системи органів державної влади і місцевого самоврядування.

Допоміжним, але досить вагомим критерієм, за яким конституційне право України вирізняється серед інших галузей, є метод правового регулювання. Це сукупність способів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Головний метод конституційно-правового регулювання – владно-

імперативний, який базується на владі і підкоренні. Поряд з ним застосовується і диспозитивний метод закріплення суспільних відносин у межах конституційно-правового поля. Наприклад, виборче законодавство встановлює, що вибори є вільними. Відповідно ніхто не може примусити громадянина йти на вибори. Тобто держава і громадянин у цих правовідносинах є рівноправними суб'єктами. І це досить важливо. Диспозитивний метод регулювання конституційно правових відносин підкреслює демократичний потенціал конституційного права України. Право на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, у виборах депутатів, право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування громадяни реалізують вільно, тобто держава в особі відповідних органів і громадянин у виборчих конституційних правовідносинах виступають рівними суб'єктами правовідносин.

У законодавстві деяких країн світу встановлено обов'язковість громадянина прийти на виборчу дільницю і проголосувати (Мексика, Туреччина, Аргентина та ін.), і якщо він не проголосував, то до нього застосовуються санкції (штраф, короткотермінове ув'язнення). Таким чином, у цих країнах у виборчому законодавстві на відміну від українського закладена імперативна модель виборчих правовідносин.

У конституційному праві України багато уповноважуючи норм, і диспозитивний метод правового регулювання в системі методів правової регламентації суспільних відносин посідає важливе місце. Але в цілому для конституційно-правової регламентації суспільних відносин характерний владно-імперативний метод, оскільки норми конституційного права України регламентують великий блок відносин, які базуються на владі та підкоренні, реалізації державними органами своїх повноважень.

У конституційному законодавстві чимало забороняючі норм. Наприклад, „ніхто не може бути примушений до участі або не участі у страйку” (частина третя ст.. 44 Конституції України), „не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань,

статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками” (ст.. 24 Конституції України).

Конституційно-правовому регулювання суспільних відносин притаманний також метод дозволу, наприклад : „При введенні надзвичайного стану в окремих місцевостях України Верховна Рада України має право перервати свою позачергову сесію, скликану для вирішення конкретного питання” (ст.. 12 Закону України „Про надзвичайний стан”).

Застосовуючи всі зазначені методи правового регулювання, конституційне право України забезпечує нормальне функціонування інститутів державної влади, гарантує народовладдя, функціонування громадянського суспільства в консенсуальному режимі, на основі злагоди. З допомогою різних методів правового регулювання гарантуються основні права і свободи людини і громадянина, демократичний розвиток держави і суспільства.

2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ НОРМИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Вивчення галузі права неможливе без з'ясування особливостей правових норм, які його складають.

Конституційно-правові норми – це встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові правила поведінки, що регулюють суспільні відносини, які становлять предмет конституційного права.

Конституційно-правовим нормам притаманні загальні ознаки юридичних приписів, тобто вони врегульовують суспільні відносини, встановлюють обов'язкові правила поведінки, містяться у правових актах Української держави; охороняються і забезпечуються в міру необхідності примусовою силою держави.

Від норм інших галузей права конституційно-правові норми відрізняються: а) своїм змістом, сферою суспільних відносин, на регулювання яких спрямовані; б) джерелами, в яких вони містяться, оскільки найважливіші норми закріплені в Конституції України і мають найвищу юридичну силу; в) установчим характером своїх приписів, оскільки конституційно-правові норми визначають форми правових актів, порядок їх прийняття і опублікування, компетенцію державних органів; г) особливостями внутрішньої структури.

На відміну від інших галузей права в нормах конституційного права значно більше норм загально регулюючого характеру. До таких насамперед належать норми-принципи, норми-поняття, норми-завдання, яких багато в першому розділі Конституції України. Чимало конституційно правових норм при своїй реалізації пов'язані не з виникненням конкретних правовідносин, а з відносинами загального характеру або ж з правовим станом (громадянство, статус Автономної Республіки Крим).

Конституційно-правові норми, як правило, не є класичними, тобто вони не завжди містять у своєму складі всі три елементи: гіпотезу, диспозицію і

санкцію. Є норми, які мають тільки диспозицію: „Президент України є главою державні виступає від її імені” (ст. 102 Конституції України). Є такі, що складаються з гіпотези і диспозиції: „Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I „Загальні засади”, розділу III „Вибори. Референдум” і розділу XIII „Внесення змін до Конституції України”, попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України” (ст. 155 Конституції України). В окремих випадках конституційно-правові норми містять у своєму складі і санкцію.

Конституційно-правові норми досить різноманітні і мають свої специфічні риси. Для правильного їх застосування, виявлення властивостей необхідно провести їх класифікацію за такими ознаками: за змістом, юридичною силою, територією дії, характером втілення приписів, призначенням у механізмі правового регулювання, функціональною спрямованістю, терміном дії.

За змістом, тобто колом суспільних відносин, що ними регулюються, одні норми пов’язані зі сферою суспільних відносин, в яких встановлюються засади конституційного ладу, другі – із закріпленням основ правового статусу людини і громадянина, треті – з територіальним устроєм, четверті – із системою органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, п’яті – із закріпленням виборчої системи, референдуму тощо.

Конституційно-правові норми України суттєво відрізняються **за юридичної силою**. Це залежить від того, в якому нормативному акті знаходиться норма і яке місце посідає акт у правовій системі України. Найважливіші норми містяться в Конституції України і конституційних законах. Жодна правова норма не повинна суперечити нормам Конституції України. На основі Конституції, законів України в державі видаються інші правові акти: постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження

Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти органів місцевої виконавчої влади, місцевого самоврядування.

За призначенням у механізмі правового регулювання норми конституційного права поділяються на матеріальні („Верховна Рада України працює сесійно” – ст. 82 Конституції України) і процесуальні („Виборчий бюлетень заповнюється голосуючим у країні або кімнаті для таємного голосування. При заповненні виборчих бюлетенів забороняється присутність інших осіб” – частина дев’ята ст. 40 Закону України „Про вибори народних депутатів України”).

На відміну від кримінального, цивільного, адміністративного права конституційне право не має спеціальної процесуальної галузі, норми якої встановлювали б загальний, однаковий порядок реалізації матеріальних конституційно-правових норм. Але реалізація багатьох з них пов’язана з необхідністю додержання широкої системи процедурних правил, які містяться у відповідних процесуальних (процедурних) нормах. Особливо це стосується реалізації громадянами України політичних прав (право обирати і брати участь у виборах, референдумах), процедури діяльності Верховної Ради України. Матеріальні конституційно – правові норми містять у собі приписи щодо правового регулювання суспільних відносин, а процедурні норми визначають процедури, в межах яких вона повинна бути здійснена.

Позитивної тенденцією розвитку конституційного законодавства України останніх років стало збільшення кількості в ньому процесуально-процедурних норм, наприклад, у законах про вибори. Для забезпечення якості законотворчої роботи велике значення має Регламент Верховної Ради України. Однак це не означає, що процесуальні норми таких актів на сьогодні у повному обсязі забезпечують якісне застосування матеріальних норм даних нормативних актів.

За терміном дії конституційно-правові норми поділяються на постійні, тимчасові та виключені. Більшість норм конституційного права України – постійні. Строк їх дії невизначений. Тимчасові норми, як правило, містяться у перехідних положеннях розділів нормативних актів, наприклад: „Встановити,

що до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України” (Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 1991р. „Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР”). Такі норми містяться в розділі XV „Перехідні положення” Конституції України.

Виключні норми встановлюються за надзвичайних обставин, наприклад: „На період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особливого режиму в’їзду та виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де запроваджено надзвичайний стан; 2) обмеження руху транспортних засобів і їх огляд; 3) посилення охорони громадянського порядку, а також об’єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства; 4) заборона проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, а також видовищних, спортивних та інших масових заходів; 5) заборона страйків” (ст. 22 Закону України „Про надзвичайний стан”).

За територією дії розрізняють конституційно-правові норми, які діють на території: всієї України; Автономної Республіки Крим; окремих адміністративно-територіальних одиниць.

За характером приписів, які містяться в конституційно – правових нормах, останні поділяються на уповноважуючі, зобов’язуючі і забороняючі.

Уповноважуючі норми закріплюють право суб’єктів державно – правових відносин виконувати відповідні дії, визначають межі їх повноважень. Такий характер мають норми, які встановлюють компетенцію України, Автономної Республіки Крим, усіх державних органів. До категорії уповноважуючих норм належать також норми – принципи, норми – цілі (наприклад: „Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава” – ст. 1 Конституції України), норми – завдання тощо.

Зобов'язуючі норми закріплюють обов'язки відповідних суб'єктів діяти в межах норми. До цієї групи належать насамперед норми, які закріплюють конституційні обов'язки громадян: захист Вітчизни, неухильно додержуватися Конституції України і законів України, не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, сплачувати податки, шанувати державні символи (ст. 65, 66, 67 Конституції України). До цієї групи відносять також норми, які встановлюють обов'язки органів державної влади: „Якщо під час повторного розгляду закон буде знов прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів” (ст. 94 Конституції України).

Забороняючі норми встановлюють неприпустимість відповідних суб'єктів порушувати правові приписи. Наприклад: „Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до внесення обвинувального вироку судом” (ст. 126 Конституції України).

За характером втілених приписів норми конституційного права поділяються на імперативні і диспозитивні.

До імперативних належать норми, які не надають суб'єктам державно – правових відносин свободи вибору своєї поведінки. У них однозначно вказуються варіант поведінки, дії суб'єкта у відповідних обставинах. Так, ст. 27 Закону України „Про громадянство України” встановлює, що зміна громадянства дітей віком від 16 до 18 років у разі зміни громадянства їх батьків, а також у разі їх усиновлення може відбуватися тільки за згодою дітей. Без їхньої згоди цього не може відбутись.

Диспозитивні норми дають можливість суб'єктам державно – правових відносин вибрати варіант поведінки з урахуванням вказаних у нормі умов і обставин.

За функціональною спрямованістю норми конституційного права України поділяють на регулятивні і охоронні.

Більшість з них є регулятивними, наприклад: «Порушення особою правил комендантської години тягне за собою затримання до закінчення

комендантської години. Затримані за порушення правил комендантської години підлягають особистому огляду й оглядові їхніх речей, про що складається протокол» (ст. 29 Закону України «Про надзвичайний стан»).

Охоронні конституційно-правові норми являють собою заборону. Так, ст. 14 цього закону, наприклад, встановлює, що у період дії надзвичайного стану не можуть бути розпущені Верховна Рада України та Верховна Рада Автономної Республіки Крим, зупинена діяльність їх та Президента України.

Установчі норми формують фундамент правового регулювання суспільних відносин і правового статусу людини в Україні, закріплюють основи конституційного ладу, права, свободи і обов'язки громадян, основоположні ідеї і цінності правової системи суспільства. Вони містяться в Конституції і законах України.

Забезпечувальні норми — це норми, які містять гарантії реалізації суб'єктами конституційно-правових відносин прав і обов'язків.

Декларативні норми визначають завдання правової регламентації окремих видів суспільних відносин. *Дефінітивні норми* — це визначення конституційно-правових явищ і категорій. Наприклад: «Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади» (ст. 113 Конституції України).

Колізійні норми — це норми, що призначені для усунення суперечностей між конституційно-правовими приписами.

Оперативні норми визначають дату вступу в дію нормативно-правового акта, припинення його дії.

На сучасному етапі розвитку конституційного права України актуальною є проблема підвищення якості конституційно-правового регулювання, відповідності діючих нормативних актів реальним політико-правовим процесам в Україні. Значною мірою це залежить від рівня правової культури законодавця, чіткої урегульованості законодавчого процесу.

Конституційно-правові норми — це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою для охорони і регулювання державно-правових відносин, які реалізуються через права і обов'язки суб'єктів

правовідносин і забезпечуються примусовою силою держави. Ці норми мають установчий характер. Вони встановлюють форму правових актів (закони, укази, постанови) державних органів, порядок їх прийняття, компетенцію державних структур у сфері правотворчості, порядок зміни і скасування нормативних актів. Для норм цієї галузі специфічним є механізм їх застосування.

Конституція містить багато узагальнених приписів (норми цілі, норми-зобов'язання, програмні норми). Природно, виникає питання про їх нормативність. Наявність у Конституції загальних положень, принципів, дефініцій не тільки не позбавляє її нормативності, а, навпаки, свідчить про широке використання в ній нормативності. Нормативність конституційних принципів зумовлена тим, що вони акумулюють, узагальнюють найбільш важливі, соціально значущі явища і вводять їх у межі прийнятих у державі нормативів. Так, у ст. 1 Конституції України встановлено, що Україна є демократичною, правовою, соціальною державою. На сьогодні це, по суті, програмна норма. Виникає запитання, а чи є нормативним це конституційне положення? Безумовно, оскільки нормативними є програмні конституційні установлення. Нормативність усіх норм, які містяться в Конституції, впливає з нормативності самої Конституції як інтегруючого центру правової системи України.

Важливою ознакою, притаманною виключно конституційним нормам, є їх найвища юридична сила. Вони є також, як правило, досить стабільними, і це має суттєве значення для стабільності конституційного ладу, забезпечення законності й правопорядку, стабільності правової системи України. Суттєве значення для характеристики конституційних норм має положення про те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, що гарантує можливість звернення до суду для захисту прав і свобод людини і громадянина на основі норм Конституції України.

Таким чином, конституційні норми мають свою специфіку, яка впливає з особливостей суспільних відносин, які вони регулюють.

3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ

Для досягнення правового результату недостатньо наявності однієї правової норми, а необхідна їх сукупність для регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Тому норми будь-якої галузі права поділяються за правовими інститутами.

Конституційно-правові інститути — це відповідна система норм конституційного права, що регулюють однорідні і взаємопов'язані суспільні відносини, які утворюють відносно самостійну групу.

Визначення належності конституційно-правової норми при її застосуванні до того чи іншого правового інституту є необхідним, оскільки не в кожній правовій нормі виявляються властивості, притаманні конституційно-правовому інституту в цілому, а ці властивості інституту слід урахувати, щоб правильно зрозуміти механізм реалізації окремої норми.

У зв'язку з тим, що галузь права — це не просто сукупність норм, і між ними існують складні системні зв'язки, а жодна конституційно-правова норма не діє ізольовано від інших, важливо відзначити особливості конституційно-правових інститутів. Виявити зв'язки між конституційно-правовими нормами — означає зрозуміти механізм конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Конституційно-правові інститути об'єднують норми як Конституції України, так і поточного конституційного законодавства. Норми цих інститутів відрізняються за територією дії, ступенем визначеності і чіткості правових приписів, призначенням у механізмі правового регулювання та за іншими ознаками.

Відокремлення конституційно-правових інститутів відбиває спеціалізацію, своєрідний «поділ праці» між окремими нормами. Юридичним критерієм виокремлення тієї чи іншої сукупності норм у конкретній правовій інститут є три ознаки. По-перше, для конституційних інститутів характерна

юридична єдність правових норм. По-друге, юридичним критерієм виділення тієї чи іншої сукупності конституційних норм у конституційно-правовий інститут є повнота регулювання відповідної сукупності державно-правових відносин. По-третє, юридичним критерієм виділення тієї чи іншої сукупності конституційних норм у конституційно-правовий інститут є відокремленість норм, що створюють конституційний інститут, в розділах Конституції України, законах, інших нормативно-правових актах.

До конституційно-правових інститутів відносять: основи конституційного ладу України, основи правового статусу людини і громадянина, виборче право, інститут референдуму, конституційний контроль, інститути парламентаризму, президента, територіального устрою, громадянства, місцевого самоврядування та ін. Вони суттєво відрізняються один від одного за кількістю правових норм, що в них містяться, специфікою регульованих відносин.

Виходячи з цього, інститути можуть бути розподілені на генеральні, основні і субінститути. До *генеральних* інститутів слід віднести: основи конституційного ладу; основи правового статусу особи; основи організації і функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. Ці інститути формуються в зв'язку зі специфікою окремих, найбільш широких різновидів суспільних відносин у предметі конституційного регулювання. Ці інститути адекватно відображають загальносистемні зв'язки. У них представлені всі види конституційних норм.

У ієрархії конституційних норм *основні інститути* відповідають другому рівню стосовно генеральних інститутів. Причому за обсягом і чіткістю юридичних параметрів вони найбільшою мірою відповідають класичній моделі правового інституту. Порівняно з генеральними інститутами вони вирізняються: а) більш вузькою предметною і функціональною спеціалізацією; б) ряд з них не включає всіх видів конституційних норм, не використовує усього розмаїття засобів і способів впливу на суспільні відносини; в) водночас вони забезпечують досить детальний і цілеспрямований регулюючий вплив. Ці інститути відіграють значну роль у механізмі конституційного регулювання.

Так, у межах генерального конституційного інституту основ організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування можна виділити такі основні інститути, як інститути парламентаризму, президента, конституційної юстиції, виконавчої влади, місцевого самоврядування тощо.

У середині конституційних інститутів (генеральних і основних) виділяють відносно самостійні, спеціалізовані утворення — *субінститути*, які являють собою досить компактні спільності конституційних норм. До них відносять такі субінститути спільності конституційних норм, які закріплюють: основні соціально-економічні права; політичні права і свободи; гарантії основних прав і свобод; основні обов'язки громадян.

Є дещо спрощений варіант поділу конституційно-правових інститутів на прості й складні. Наприклад, інститут основ правового статусу людини і громадянина як складний інститут включає: інститут громадянства; інститут гарантування прав і свобод людини і громадянина. У правовому статусі іноземців, біженців, осіб без громадянства є своя специфіка. До простих інститутів можна віднести інститут депутатського запиту, інститут притягнення депутата до відповідальності. Вони належать до складнішого інституту — інституту парламентаризму.

Отже, можливі обидві класифікації конституційно-правових інститутів залежно від критерію різної кількості норм, які входять до інституту, обсягу суспільних відносин, що регулюються цими нормами.

Досить специфічним є інститут основ конституційного ладу України, який об'єднує норми, що закріплюють засади суспільного і державного ладу. Його норми впливають на суспільні відносини шляхом закріплення основ устрою суспільства і держави. Вони, як правило, не породжують конкретних правовідносин, але ж визначають головні політико-правові принципи, сутність правового впливу на всі сфери суспільного життя. Ці норми спрямовані до всіх суб'єктів конституційно-правових відносин, мають конституційну форму вияву і є здебільшого нормами-принципами, нормами-завданнями, нормами-дефініціями, нормами-цілями. Норми цього правового інституту є основоположними для всіх інших інститутів конституційного права України,

мають велике значення для всього правового регулювання, а не тільки в сфері конституційного права.

Свої особливості має інститут основ правового статусу людини і громадянина, норми якого впливають на суспільні відносини шляхом визнання державою прав і свобод особи. На конституційному рівні встановлюється система гарантій здійснення основних прав і свобод людини і громадянина. Реалізація конституційних прав громадян веде до виникнення конкретних правовідносин (трудових, сімейних тощо) і відповідно зумовлює одночасне застосування норм інших галузей права.

Норми конституційно-правового інституту, які визначають систему, структуру, форми і методи діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, здебільшого є нормами прямої дії, реалізуються в конкретних правовідносинах, їх суб'єктами є органи державної влади, зв'язок між якими ґрунтується на владі й підкоренні, чіткій визначеності компетенції різних гілок влади.

Інститут, який об'єднує норми, пов'язані з територіальним устроєм України, має особливості, зумовлені специфікою правового статусу суб'єктів цих державно-правових відносин, оскільки у складі України є Автономна Республіка Крим. Це конституційні норми, які містять положення про те, що територія України є єдиною, неподільною, недоторканною, цілісною, і будь-які зміни території і державних кордонів України без згоди народу України не дозволяються, що Автономна Республіка Крим є складовою частиною України і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання. Цей конституційно-правовий інститут набуває дедалі більшої ваги у політико-правовому аспекті у зв'язку з визначенням правового статусу Автономної Республіки Крим, статусу областей.

У межах конституційного права як провідної галузі права України з часом можливе формування таких важливих підгалузей права, як парламентське, муніципальне, виборче право. Висловлюється думка щодо становлення конституційно-процесуального права.

4. СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Конституційне право України — елемент правової системи держави. У свою чергу, воно є складною системою, що формується з багатьох взаємодіючих частин і елементів, які характеризують внутрішню структуру конституційного права і вирізняють його серед інших галузей права.

Структура конституційного права України зумовлена системними зв'язками між його нормами та інститутами, що перебувають у відповідній підпорядкованості один до одного. Нормам кожного конституційно-правового інституту притаманна внутрішня єдність, яка, в свою чергу, відрізняє їх від норм інших інститутів конституційного права. Інтеграція і диференціація норм та інститутів зумовлені особливостями тієї сфери суспільних відносин, які вони регулюють. Система галузі конституційного права України складається з найважливіших конституційно-правових інститутів, до яких насамперед належать інститути: основ конституційного ладу; основ правового статусу людини і громадянина; територіального устрою; основ організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування; безпосередньої демократії (вибори, референдум).

Характеристика системи конституційного права України зумовлює необхідність складових частин не лише всієї галузі права, а й кожного конституційно-правового інституту в його системі. В основі співвідношення цих інститутів і їх взаємодії — реальне співвідношення і взаємодія тих сфер суспільних відносин, які є предметом конституційного регулювання.

Норми одного інституту створюють необхідні передумови для дії іншого або декількох інститутів, визначають їх зміст і спрямованість. Так, норми інституту основ конституційного ладу посідають перше місце в системі конституційного права України, оскільки в них містяться основоположні політико-правові принципи організації і функціонування держави та

суспільства. Вони визначають спрямованість правового регулювання іншими конституційно-правовими інститутами.

Норми інституту основ правового статусу людини і громадянина мають забезпечувати можливість для особи користуватися всім комплексом соціально-економічних, політичних, особистих і культурних прав та свобод. Вони безпосередньо пов'язані з нормами основ конституційного ладу. Це повною мірою стосується й інститутів територіального устрою, конституційної юстиції, норм, які визначають систему державної влади в Україні та місцевого самоврядування. Значне місце в системі конституційного права посідає інститут основ правового статусу людини і громадянина, тому що згідно з Конституцією людина, її права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю в державі й суспільстві, головною метою функціонування всіх державних та громадських структур.

Конституційно-правовий інститут, норми якого закріплюють територіальний устрій, створює необхідні передумови для правового устрою державного апарату, системи державних органів, органів місцевого самоврядування. У системі конституційного права України цей інститут передує інститутіві, що закріплює систему державних органів та органів місцевого самоврядування.

Система галузі конституційного права України тісно пов'язана зі структурою Конституції України. Але між ними є й відмінності, оскільки система галузі охоплює всю сукупність державно-правових норм, а система Конституції України — лише частину цих норм, що виявляються в основному джерелі права України — Конституції України.

5. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ І ЇХ ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Правовідносини є головним засобом, з допомогою якого вимоги юридичних норм втілюються в поведінці людей. Юридичні норми реально виявляють свої регулятивні властивості тільки тоді, коли вони починають функціонувати у правовідносинах. Саме у правовідносинах проявляється буття Конституції України, яке соціально реалізується. Конституційно-правові відносини забезпечують зв'язок Основного Закону з найважливішими соціальними процесами і є результатом дії норм конституційного права. Але вони виникають із практичної діяльності суб'єктів державно-правових зв'язків. Питання конституційно-правових відносин — одна із суттєвих проблем конституційного права, оскільки вияв їх характеру, змісту та специфіки допомагає відокремити конституційне право України від інших галузей права, розкрити його функціональне призначення, особливості регламентованих ним правових зв'язків.

Конституційно-правові відносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права України, змістом яких є юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права.

Таким чином, змістом конституційно-правових відносин є юридичний зв'язок між суб'єктами у формі прав і обов'язків, передбачених відповідною правовою нормою конституційного права, тобто соціальна поведінка учасників цих відносин. Останнім притаманні загальні риси, характерні для всіх правовідносин, адже будь-які з них є результатом впливу правової норми на відносини в суспільстві. Природа конституційно-правових зв'язків розкривається у змісті суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин. При цьому суб'єктивне право дає можливість суб'єкту діяти в межах, визначених нормою конституційного права України, на свій розсуд, і в

необхідних випадках вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів правовідносин, у тому числі від державних органів та органів місцевого самоврядування. Конституційно-правові відносини є основою правового регулювання у сфері політико-державного управління, і це визначає їх головну роль у регулюванні суспільних зв'язків.

Водночас вони мають особливі риси, пов'язані насамперед зі специфікою предмета правового регулювання, суб'єктами правовідносин, механізмом їх реалізації, місцем у системі правових зв'язків тощо.

Конституційно-правові відносини відрізняються своїм змістом, виникають в особливій сфері відносин, які становлять предмет конституційного права України. Вони є різновидом політико-правових зв'язків, оскільки пов'язані з правовим регулюванням політико-правових процесів, і насамперед з реалізацією державними структурами владних повноважень, з поділом влади між цими структурами і взаємодією органів законодавчої, виконавчої і судової влади, з визначенням правового статусу людини і громадянина, функціонуванням політичних партій, інших суб'єктів політичного процесу.

Цим відносинам притаманний здебільшого імперативний характер, оскільки вони значною мірою пов'язані з реалізацією владними структурами своїх повноважень, взаємодією різних органів державного механізму.

Але конституційне право України врегульовує значне коло відносин, в яких зв'язки між їх суб'єктами ґрунтуються на рівності сторін, тобто застосовується диспозитивний метод регулювання взаємодії суб'єктів. У цьому насамперед виявляється демократичний потенціал конституційного права України.

У системі правовідносин конституційно-правовим відносинам належить провідне місце, оскільки вони визначають зміст правовідносин, що регламентуються іншими галузями права. Наприклад, правовідносинам громадянства притаманний постійний політико-правовий зв'язок громадянина і держави, вони визначають широкий спектр правовідносин громадянина в різних сферах суспільного життя, в тому числі трудових, цивільно-правових та

ін. Правовідносини громадянства — підстава для участі громадянина у політичному житті країни, виборчому процесі тощо.

Конституційно-правовим відносинам властивий особливий суб'єктний склад, їх учасниками є і суб'єкти, які не можуть бути учасниками інших видів правовідносин, наприклад, народ України, населення Автономної Республіки Крим, адміністративно-територіальної одиниці у зв'язку з проведенням референдумів та ін.

Специфіка конституційно-правових відносин виявляється в особливості механізму реалізації їх суб'єктами своїх прав і обов'язків. Одні з них безпосередньо втілюються в цих правовідносинах, другі — через інші правовідносини. Так, положення Конституції України про те, що влада в Україні належить народові, конкретно реалізується через норми закону про всеукраїнський та місцеві референдуми, через закони про вибори, інші нормативно-правові акти.

Особливим видом конституційно-правових відносин є так званий правовий статус. Його характерна риса — чітка визначеність суб'єктів правовідносин. Але зміст взаємних прав і обов'язків суб'єктів конкретно не вказується, а визначається з великої кількості конституційно-правових норм. До такого виду відносин належать статус громадянства, який розкривається в значній кількості правових норм.

Конституційно-правові відносини мають різний строк дії. Одні з них — постійні, більшість — тимчасові. До постійних, наприклад, належить статус громадянства, який припиняється зі смертю громадянина або його виходом з громадянства. До тимчасових насамперед належать державно-правові відносини, пов'язані з організацією і проведенням референдумів, виборів. Тимчасові правовідносини виникають, як правило, в результаті реалізації конкретних норм — правил поведінки.

У системі конституційно-правових відносин виділяються матеріальні і процесуальні. До перших належать зміст прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, до других — процедура реалізації матеріальних норм.

За цільовим призначенням розрізняють правоустановчі і правоохоронні конституційно-правові відносини.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є їх учасники, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є: народ України, населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці, (при проведенні референдумів, виборів, реалізації інших форм прямого волевиявлення); Верховна Рада України; Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Президент України; комітети парламенту України, постійні комісії Верховної Ради Автономної Республіки Крим; народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад; Кабінет Міністрів України; Рада міністрів Автономної Республіки Крим; політичні партії та їх виборчі блоки; громадяни України; суди; прокуратура; Конституційний Суд України; Національний банк України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Центральна виборча комісія та ін.

Об'єктами конституційно-правових відносин є: суверенітет народу; державний і національний суверенітет; територія; конституційний лад та його захист; людина, її права і свободи, обов'язки; влада; волевиявлення народу, населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці; дії державних органів і органів місцевого самоврядування; розподіл компетенції між владними структурами, між центром і регіонами; власність; питання громадянства; формування і діяльність політичних партій, громадських об'єднань, масових політичних рухів, інших суб'єктів політичного процесу тощо.

Виникненню конкретних конституційно-правових відносин передують юридичний факт. З нього починається реалізація конституційно-правових норм, і завдяки юридичному факту конкретний суб'єкт стає учасником цих правовідносин, має відповідні права та обов'язки.

Юридичні факти мають велике значення для практики конституційно-правового регулювання суспільних зв'язків. Від наявності чи відсутності відповідного юридичного факту залежить визнання чи невизнання права чи

обов'язку відповідного суб'єкта державно-правових відносин. Так, факт підписання Президентом України указу про прийняття відповідної особи в громадянство України — юридичний факт у формі дії, правовим наслідком якої є визнання за цією особою правосуб'єктності в повному обсязі, у тому числі в сфері політичних відносин. Особливості конституційно-правових фактів зумовлені тими соціальними відносинами, які регулюються нормами конституційного права України. Це насамперед відносини політико-правового характеру, пов'язані з реалізацією волі народу, населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць з актуальних питань, конституційних прав і обов'язків. Юридичні факти — це обставини, з якими зв'язане все життя конституційно-правових відносин, їх виникнення, зміна, припинення.

Юридичні факти — численні, і їх можна класифікувати за різними ознаками. Найбільш обґрунтованою класифікацією юридичних фактів є класифікація, в основі якої — такі критерії: а) наслідки, які спричиняє юридичний факт: правоутворюючі, правозмінюючі, правосприяючі; б) форма юридичних фактів: позитивні й негативні; в) характер дії юридичного факту: факти обмеженої, одноразової дії і факти-стани; г) характер зв'язку факту з індивідуальною волею особи: юридичні події, юридичні дії. Прикладом юридичного факту є утворення Президентом України Кабінету Міністрів України. Прикладами правозмінюючих фактів є: обрання Президента України, досягнення громадянином встановленого законом віку, набуття особою громадянства тощо. Правоприпиняючі факти припиняють конституційно-правові відносини одного порядку і спонукають становлення правовідносин іншого порядку. Позитивні юридичні факти викликають певні юридичні наслідки, а негативні — ні. У конституційному праві переважна частина юридичних фактів має позитивний характер. Прикладом негативних юридичних фактів є дострокове припинення повноважень народного депутата України в разі невиконання ним вимог щодо несумісності, втрата депутатського мандата при відмові скласти присягу.

Залежно від характеру зв'язку з індивідуальною волею осіб юридичні факти поділяють на дії і події. Події — це такі обставини, які об'єктивно не

залежать від волі і свідомості людей, але вказівка на них у конституційних нормах надає їм юридичної значущості, пов'язує з ними міру можливої і необхідної поведінки громадян, іноземців, державних та інших структур. До юридичних фактів-подій відносять: народження або смерть фізичної особи; досягнення відповідного віку; настання відповідного строку (чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 р. — п. 3 Перехідних положень Конституції України); стан здоров'я (повноваження Президента України припиняються достроково у разі неможливості виконувати ним свої повноваження за станом здоров'я — п. 2 ст. 108 Конституції). Дії — це факти, які залежать від волі людей. Вони поділяються на правомірні і неправомірні. Правомірні, в свою чергу, поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки.

6. ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Кожна галузь права має свої джерела. Це стосується і конституційного права. Термін «джерело права» юриспруденції відомий давно. Ще римський історик Тіт Лівій назвав Закони XII таблиць джерелом публічного і приватного права. Джерела права прийнято розрізняти: а) за матеріальним змістом (матеріальні умови життя суспільства, система економічних зв'язків, форми власності тощо); б) за ідеальним змістом (правова свідомість); в) за юридичним змістом (різні форми — засоби вираження, об'єктивація правових норм). Тому під джерелами права в юридичному значенні розуміється форма вираження, об'єктивація державної волі.

Основними видами джерел конституційного права в світі є нормативно-правові акти, судові прецеденти, правові звичаї, а інколи міжнародні і внутрішньодержавні договори. У свою чергу, нормативно-правові акти конституційного права поділяються на закони, нормативні акти виконавчої влади, нормативні акти органів конституційного контролю (нагляду), парламентські регламенти, акти органів місцевого самоврядування.

Система правових актів, які є джерелами конституційного права України, досить, широка. Це Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим, закони, постанови Верховної Ради України, акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, декларації (насамперед Декларація про державний суверенітет України), Акт проголошення незалежності України, постанови Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, акти місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, регламенти тощо. Правові акти конституційного характеру має право приймати Центральна виборча комісія як орган державної влади. Про це свідчить практика виборів Президента України у 1999 р., у процесі яких ЦВК прийнято цілу низку рекомендацій, обов'язкових до виконання.

Особливе місце серед джерел конституційного права України належить Конституції України, в якій закріплюються найбільш принципи державно-правові норми загального характеру. Вони мають установчий характер та найвищу юридичну силу, стосуються всіх сфер життя суспільства: політичної, економічної, соціальної, духовної. Таким діапазоном змісту своїх норм Конституція України суттєво відрізняється від інших джерел конституційного права. Важливо й те, що в ній визначається багато інших видів джерел цієї галузі національної правової системи. Норми Конституції України стосуються кожного громадянина, усіх суб'єктів суспільних відносин.

Джерелом конституційного права України є міжнародні договори. Конституція України (ст. 9) встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Види джерел галузі конституційного права України, як правило, досить стабільні. Вони чітко визначені в Конституції України та інших нормативно-правових актах. Але на даному етапі конкретні акти, які містять конституційно-правові норми, мобільні, дуже часто змінюються, скасовуються, новелізуються. Нестабільність конституційного законодавства зумовлюється як об'єктивними, так і суто суб'єктивними чинниками, труднощами перехідного процесу формування української державності.

ГЛАВА 2.
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ
ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ НАУКИ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Ставлення України як суверенної правової держави потребує вивчення широкого кола державно-правових проблем з урахуванням вітчизняного державотворення і зарубіжного досвіду регулювання конституційно-правових відносин. Наука конституційного права – складова частина юридичної науки України, яка, в свою чергу, входить до системи суспільних наук. У системі юридичних наук є загальнотеоретичні, історичні, галузеві, порівняльно-правові і прикладні науки. Наука конституційного права України належить до системи галузевих наук, і її головна основна особливість полягає в тому, що вона розкриває закономірності і тенденції конституційного регулювання суспільних відносин у державі, становлення конституціоналізму, конституційної законності, формулює основний понятійний апарат, наукові категорії, що їх застосовує, аналізує чинне конституційно-правове законодавство, роль, функції та призначення конституційно-правових інститутів. До її предмета відносять не тільки норми й інститути цієї галузі права, а й аналіз державно-правових відносин, їх специфіки, основи їх виникнення, розвитку та припинення. Аналіз ефективності дії конституційно-правових норм та інститутів, пропозицій щодо підвищення їх результативності – найважливіше завдання цієї науки.

Наука конституційного права має своїм предметом вивчення галузі конституційного права. Вона розкриває притаманні цій галузі, закономірності, тенденції розвитку державно-правових процесів.

До предмета науки конституційного права України належать розробка комплексних теоретичних проблем становлення народовладдя в Україні і його

конституційного регулювання, сутність народного, державного і національного суверенітету та форми і механізми реалізації його на практиці, розвиток конституційного процесу, його проблеми і труднощі, аналіз основ правового статусу особи, конституційних принципів взаємовідносин держави і громадянина, особливостей правового становища іноземців, біженців, осіб без громадянства, національних меншин, конституційних основ організації громадянського суспільства. Важливим аспектом науки є аналіз відповідності конституційно-правового закріплення основних прав, свобод і обов'язків громадян України міжнародно-правовим стандартам прав людини.

В умовах становлення в Україні конституціоналізму на основі загальнолюдських цінностей особливим предметом науки є аналіз сутності, принципів, функцій Конституції, механізму її прийняття та зміни, ролі конституційного законодавства у демократизації суспільних відносин в Україні, у формуванні правової держави і громадянського суспільства. До її предмета також належить аналіз конституційно-правового регулювання правового статусу політичних партій, громадських об'єднань, масових громадських рухів, юридичного статусу релігійних організацій, засобів масової інформації, інших елементів громадянського суспільства.

Становлення правової держави пов'язане з формуванням в Україні дієздатних владних структур на основі принципу поділу влади між законодавчою, виконавчою та судовою, що також є предметом науки конституційного права. До предмета науки конституційного права також належать питання розмежування владних повноважень між центром і регіонами, адміністративно-територіального устрою, державних символів, конституційно-правової відповідальності, розв'язання державно-правових конфліктів.

На сучасному етапі розвитку науки конституційного права їй притаманна низка взаємопов'язаних тенденцій: а) збільшення кола питань, які вона аналізує; б) розширення методологічного інструментарію наукових досліджень; в) орієнтація на усебічне врахування позитивного досвіду наукових досліджень конституційної теорії і практики інших країн світу; г)

більша орієнтація на забезпечення практичних проблем державотворення; г) використання у своїх рекомендаціях результатів політологічних і соціологічних досліджень; д) розширення експертних можливостей науки конституційного права в законотворчому і в цілому в нормотворчому процесі.

Однією з основоположних тенденцій розвитку науки конституційного права України на сучасному етапі є розширення її предмета, що зумовлено демократизацією суспільних відносин, у тому числі в науковій сфері, розширенням предмета конституційного регулювання. Зокрема, до її предмета і раніше належав аналіз політико-правових поглядів учених з проблем конституціоналізму. Але на сучасному етапі це стає особливо актуальним. Це важливий фактор розширення предмета науки. Позитивною тенденцією розвитку науки конституційного права України є збагачення її методологічного арсеналу досліджень. Дедалі активніше починає застосовуватись порівняльно-правовий метод, враховується практика державотворчих процесів інших країн світу.

Наука конституційного права України має свої завдання, головними з яких є проникнення в сутність та призначення відповідної галузі права, розкриття основоположних політико-правових принципів галузі, тенденцій розвитку конституційного права України в цілому і його конституційних інститутів. Особлива увага приділяється основам конституційного ладу, в якому втілюються головні напрями побудови в Україні правової, демократичної держави, взаємовідносин особи і держави, становлення суверенітету народу України та форми його реалізації. Критично осмислюючи здобутки державотворення в нашій країні, а також зарубіжний конституційний досвід, наука допомагає втілювати відповідні теоретичні положення і концепції в державно-правову практику. З урахуванням сучасного державотворення в Україні великого значення набуває осмислення таких проблем, як верховенство права, економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, поділ влади, взаємодія владних структур, пріоритет загальнолюдських цінностей, роль конституційного законодавства в становленні в Україні демократії, правової

держави, дієздатного громадянського суспільства, уникнення державно-правових конфліктів, яким наука конституційного права приділяє значну увагу.

Наука конституційного права України — цілісна система знань. Це означає, що в її складі є відносно відокремлені комплекси теоретичних положень, теорій, концепцій, які базуються на основі пізнання сутності суспільних відносин, тенденцій їх розвитку в конституційно-правовому полі. Вони тісно між собою зв'язані, оскільки одні теоретичні висновки і положення є основою для інших. Тому система науки конституційного права України являє собою підпорядковану сукупність відносно самостійних комплексів теоретичних положень, їх логічний взаємозв'язок.

Система науки визначається насамперед системою конституційного права України як галузі права. Вона відображає закономірності самої галузі, бо має обслуговуючий характер, і тому кожному елементу системи права відповідає самостійний розділ конституційно-правової теорії.

Однак це не означає, що система конституційного права України як галузі права повинна ототожнюватися із системою науки, оскільки перед нею стоять більш складні завдання, аніж роз'яснення призначення відповідних норм та інститутів права. Її завдання включає аналіз загальних закономірностей розвитку конституційного права як галузі права, вивчення предмета цієї галузі, методів конституційно-правового регулювання суспільних відносин, суб'єктів та об'єктів, інститутів, місця галузі в системі права України. Наука визначає свій предмет, систему, методи дослідження, джерела науки.

Сукупність теоретичних висновків і положень із зазначених проблем становить перший розділ системи науки, який має назву «Конституційне право України як галузь права і наука». Цей розділ посідає перше місце в системі, оскільки без аналізу проблем, які розглядаються в ньому, неможливо зрозуміти роль конституційного права як галузі, його призначення, функції, завдання, роль відповідних конституційно-правових інститутів у регулюванні суспільних відносин і становленні правової держави.

Другим розділом системи науки конституційного права України є вчення про Конституцію. Йдеться про характеристику цього нормативного акта як

Основного Закону держави, його юридичні властивості, завдання, функції, тенденції конституційного процесу, аналіз нової Конституції України, механізму її реалізації, її окремих інститутів, норм, положень про охорону Основного Закону.

Наступною складовою частиною предмета науки конституційного права є комплекс теоретичних положень, присвячених основам конституційного ладу України. Вони охоплюють висновки і концепції, пов'язані з проблемами суверенітету, народовладдя, організацією і функціонуванням політичної системи, якістю їх конституційно-правового регулювання. До цього розділу віднесено проблеми закріплення устрою громадянського суспільства; правового статусу засобів масової інформації; ролі держави в економічній сфері в умовах розвитку ринкових відносин; проведення в життя мовної політики; співвідношення принципу верховенства права і законності; забезпечення найвищої юридичної сили Конституції в системі нормативно-правових актів України; прямої дії конституційних норм; захисту суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки; нормативного регулювання державних символів. В умовах соціально-економічної і політичної нестабільності, перехідного суспільства актуальною є проблема державно-правового забезпечення захисту основ конституційного ладу.

Самостійним і досить актуальним є розділ науки конституційного права України, присвячений основам правового статусу людини і громадянина, який включає в себе цілісний комплекс теоретичних положень, висновків і концепцій щодо громадянства України, класифікації основних прав і свобод громадян, тенденцій їх конституційного регулювання на сучасному етапі, характеристики основних обов'язків. Наука аналізує громадянські, політичні, соціально-економічні, культурні права громадян України, механізм, проблеми і труднощі їх реалізації, гарантії прав і свобод в умовах перехідного стану суспільних відносин. У межах цього розділу науки вивчаються правові проблеми статусу іноземців, осіб без громадянства, національних меншин, біженців, реалізації обов'язків громадян.

Складеною частиною науки конституційного права України є комплекс теоретичних ідей, висновків, положень щодо територіального устрою держави. Йдеться про правовий статус Автономної Республіки Крим, адміністративно-територіальних одиниць. Особливого значення набувають розв'язання наукової проблеми чіткого розмежування владних повноважень між центром і регіонами, принципи їх взаємовідносин, тенденції можливого розвитку територіального устрою України.

Самостійним і важливим розділом науки конституційного права України є розділ, присвячений основам конституційно-правового статусу законодавчої, виконавчої і судової влади, прокуратури, Конституційного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів місцевого самоврядування. Теоретичні положення і висновки, концепції науки спрямовані на підвищення ефективності функціонування цих державних і самоврядних органів.

Отже, система науки конституційного права України за своєю суттю відповідає системі галузі права. Однак вона є значно ширшою, оскільки вивчає не лише конкретні конституційно-правові інститути і норми, а й загальну характеристику галузі, її особливості, місце і роль конституційного права в національній правовій системі, тенденції розвитку галузі на сучасному етапі розвитку суспільства.

Під впливом соціально-економічних і політичних перетворень змінюється тематика досліджень науки конституційного права — виникають нові теми, концепції, розширюється понятійний апарат. Деякі теми розглядаються по-новому з урахуванням зарубіжного і вітчизняного досвіду.

Наука конституційного права України, формулюючи відповідні теоретичні дослідження, висновки, пропонуючи нові концепції, спирається на теоретичні джерела філософського, соціологічного характеру, на здобутки теорії держави та права, психології, науки управління, політології. До таких джерел належать праці вітчизняних і зарубіжних вчених, які розкривають насамперед питання демократії, самоврядування, поділу влади і взаємодії владних структур, основ конституційного ладу, верховенства права, побудови

правової держави тощо. Концепції і теоретичні підходи вітчизняних і зарубіжних авторів є різними, оскільки ґрунтуються, як правило, на різних методологічних засадах. Їх критичне осмислення має велике значення для наукового процесу, збагачення науки конституційного права України світовим досвідом конституційно-правового регулювання суспільних відносин. Однією з важливих закономірностей розвитку наукових досліджень в Україні з конституційної тематики є врахування більшою мірою, ніж раніше, як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду.

Джерелами науки конституційного права України насамперед є правові акти, що містять конституційно-правові норми. Серед них чільне місце посідає Конституція України. Неабияке значення мають також закони. За останні п'ять років в Україні прийнято чимало законів, які є важливим джерелом науки конституційного права і в яких втілено багато ідей вчених-конституціоналістів. Наука обґрунтовує закладені в нормативних актах концепції і поняття, виявляє тенденції правового регулювання суспільних відносин, розкриває взаємозв'язок між конституційними інститутами, дає доктринальне тлумачення відповідних нормативних приписів.

На основі аналізу чинних конституційних норм та інститутів наука виявляє тенденції взаємовідносин громадянина, держави і суспільства, пропонує шляхи вдосконалення конституційного процесу, розбудови державності на демократичних засадах, формування громадянського суспільства, його головних інститутів. Усе це має велике значення для державотворчого процесу в нашій країні, розвитку демократії.

Наука конституційного права України не може повною мірою виконувати свої завдання і функції, якщо вона не матиме своїм джерелом реальну конституційно-правову практику, тобто ті процеси, що відбуваються на основі конституційних норм та інститутів. Тому наука для своїх висновків, теоретичних положень має своїм джерелом практику діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій, інших суб'єктів конституційно-правових відносин. Сьогодні ця практика стає дедалі різноманітнішою, поліфонічною, а з деяких питань — досить нестабільною, зі

значними суперечностями. Аналізуючи наявну практику розвитку державно-правових процесів, наука конституційного права України пропонує моделі і механізми розв'язання державно-правових конфліктів, колізій нормативних приписів. Це одне із важливих завдань науки на сучасному етапі її розвитку.

Наука конституційного права України перебуває на етапі становлення. Актуальні проблеми конституціоналізму, державотворення, правового статусу людини і громадянина, конституційного ладу, організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, територіального устрою, правового статусу структур громадянського суспільства, виборів, референдумів, державно-правової конфліктології, конституційно-правової відповідальності аналізуються в працях вітчизняних вчених. Цим та іншим актуальним проблемам конституційного права увагу приділяють такі вітчизняні вчені, як: М. Баймуратов, О. Бандурка, Л. Байрачна, Ю. Битяк, Л. Бориславський, В. Волков, М. Воронов, А. Георгіца, В. Головченко, Ю. Грошевий, Р. Давидов, В. Журавський, А. Заєць, Н. Ісаєва, В. Кампо, Н. Карпачова, А. Колодій, В. Колісник, О. Копиленко, В. Кравченко, О. Кушніренко, С. Лисенков, С. Лукаш, М. Малишко, Г. Мурашин, О. Мурашин, О. Майданник, В. Медведчук, Н. Нижник, Б. Ольховський, В. Опришко, М. Орзіх, В. Погорілко, О. Петришин, В. Прилуцький, О. Пухтинський, П. Рабінович, В. Ріяка, В. Речицький, О. Святоцький, Т. Слінько, В. Сіренко, О. Скрипнюк, А. Селіванов, В. Селіванов, В. Стефанюк, П. Стецюк, В. Тацій, В. Тихий, Є. Тихонова, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Цветков, С. Шевчук, Н. Шукліна, Ю. Шемшученко, О. Фрицький, В. Яворський.

Останніми роками в Україні захистили кандидатські дисертації, присвячені актуальним конституційно-правовим проблемам: Л. Ф.Альбертіні, О. Батанов, О. Биков, І. Бодрова, М. Воронов, Ф. Веніславський, В. Величко, С. Грицкевич,

В. Гергелійник, О. Горова, Г. Журавльова, К. Закоморна, І. Заяць, Р. Ісмаїлов, Р. Князевич, В. Кичун, А. Коваленко, А. Крусян, А. Кельман, Ю. Коломієць, В. Куйбіда, М. Катеринчук, Л. Липачова, О. Лавринович, П. Любченко, О. Лотюк, Л. Летнянчин, О. Марцеляк, О. Мельник, Н. Мішина, В.

Нікітюк, О. Осауленко, Ж. Пустовіт, Н. Плахотнюк, Л. Сіленко, І. Слідченко, М. Савенко, І. Солов'євич, Т. Смирнова, Т. Стешенко, В. Скрипничук, В. Серьогін, С. Серьогіна, В. Скомороха, О. Тодика, Ю. Ткаченко, М. Тесленко, П. Ткачук, В. Федоренко, Г. Федоренко, С. Чехович, І. Шумак та інші.

У становлення конституційної доктрини в нашій державі суттєвий внесок вносили і вносять нині діючі і колишні судді Конституційного Суду України: В. Вознюк, П. Євграфов, В. Іщенко, М. Корнієнко, М. Костицький, М. Козюбра, Л. Малинникова, П. Мартиненко, О. Мироненко, В. Німченко, В. Розенко, М. Савенко, М. Селівон, В. Скомороха, І. Тимченко, В. Тихий, П. Ткачук, Л. Чубар, В. Шаповал, С. Яценко, в діяльності яких оптимально поєднуються теоретичні й практичні аспекти розгляду і розв'язання актуальних проблем сучасного конституційного розвитку України.

Для вітчизняної науки конституційного права настав час осмислення накопиченого знання як результат теоретичного освоєння нею свого предмета. На сучасному етапі є всі умови для подальшого розширення масиву конституційно-правового знання. Впровадження ідеологічної багатоманітності, відмова від «блокового мислення», зближення правових ідеалів, сприйняття національною правовою системою норм міжнародного права дало можливість враховувати позитивний досвід конституційно-правового регулювання суспільних відносин. У конституційно-правових дослідженнях розширюються можливості застосування порівняльно-правового методу аналізу соціальних процесів. У результаті збагачується як загальна теорія конституційного права, так і конкретні поняття, категорії, теорії і концепції, більш чітко проявляється соціально-політична зумовленість конституційно-правових інститутів, закономірності їх становлення та розвитку.

2. ФУНКЦІЇ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Наука конституційного права має характерні функції, що визначаються насамперед її предметом. У них розкриваються її сутність, призначення, роль для правотворчого і правозастосовчого процесів, підвищення політико-правової культури населення, фахівців-юристів, для навчального процесу тощо.

Наука конституційного права реалізує кілька взаємопов'язаних між собою функцій, а саме: політичну, методологічну, Ідеологічну, прогностичну, комунікативну, експертну.

Політична функція науки конституційного права України полягає в тому, що вона спрямована на формування політичних переконань і орієнтацій у суспільстві, на становлення високої політико-правової культури, без якої не існує ні цивілізованого суспільства, ні правової держави. Вона також обґрунтовує політико-юридичні акції держави, в тому числі у зв'язках з іншими країнами, дає тлумачення таких понять, як «суверенітет народу», «поділ влади», «державна влада», «самоврядування», «ідеологічна і політична багатоманітність». В умовах становлення державності все це має особливий політичний характер, у тому числі зовнішньополітичний.

Ідеологічна функція науки конституційного права України полягає в тому, що вона аналізує ідеї і цінності, що їх втілено у чинній Конституції України, в Концепції нової Конституції, у проектах нового Основного Закону, в Конституційному договорі, а також ідеї і цінності, які бажано було б втілити в державно-правову практику. Наука сьогодні відходить від вузькочасового підходу й орієнтується на загальнолюдські цінності.

Норми й інститути конституційного права справляють ідеологічний вплив на суспільне життя, на напрями розвитку правової системи України, політичного процесу. Особливе значення мають положення ст. 15 Конституції України про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. До завдань науки належить

вивчення ідейно-тематичної спрямованості нормативних актів, їх значення для державотворчого процесу. Без цього немає й аналізу ефективності цих актів, їх відповідності міжнародно-правовим стандартам, напрямам розвитку держави і суспільства. Конституційно-правове закріплення ідеологічної і політичної багатоманітності — це теж ідеологія держави, шлях відходу від ідеологічного монополізму колишніх часів.

Водночас саме конституційне право може закріпити у своїх приписах загальнонаціональну ідею, яка б об'єднувала, а не роз'єднувала український народ. Президент України Л. Д. Кучма у своїй доповіді на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України зазначав, що Україні важко буде вижити, вистояти й утвердитися в ідеологічному вакуумі. У державі має бути ідеологічна домінанта, але ж не як державна ідеологія, а як ідеологія державного будівництва. Це однозначно й очевидно. І побудована не на абстрактних утопіях, а на природних високих національних, загальнонародних цінностях. Йдеться про національну ідею. Це ідея сильної та процвітаючої України; ідея державності, патріотизму і солідарності; ідея духовності, конституційного порядку, громадянського миру і злагоди; ідея справедливості та добробуту; ідея відкритості світу.

На сучасному етапі зростає роль *прогностичної функції науки конституційного права*. Це пов'язано насамперед із формуванням нової правової системи України, основою якої є конституційні норми. Підвищується значення соціального і юридичного прогнозування в стратегії законотворчого і в цілому нормотворчого процесу, прогнозування розвитку конституційного процесу, сприйняття населенням республіки державно-правових новацій. Конституційно-правові норми й інститути працюють тільки тоді, коли вони сприймаються населенням, не суперечать його світоглядові. Тому розроблення науковцями концепцій законодавчих актів, в яких би враховувалися можливі політичні, ідеологічні, економічні, соціальні, екологічні, демографічні та інші наслідки майбутніх законів, має велике значення для ефективності правової системи в цілому, для суспільної злагоди, забезпечення в Україні демократичної спрямованості розвитку політико-правових процесів.

Методологічна функція науки конституційного права України спрямована на допомогу іншим суспільним наукам, оскільки наука конституційного права тлумачить і оперує такими поняттями, як «суверенітет», «основи конституційного ладу», «основи правового статусу людини і громадянина», які мають суттєве значення й для інших галузевих наук.

Комунікативна функція науки конституційного права України пов'язана з інформаційними відносинами, з формуванням суспільної оцінки діяльності державних і самоврядних органів, політичних партій і об'єднань, розвитком конституційного процесу в державі, станом із забезпеченням прав людини і громадянина. Ця функція безпосередньо спрямована на формування політико-правової культури населення, фахівців державного апарату, і її можливості в цьому напрямі на сучасному етапі значно розширюються. Окрім державних видавництв, література з конституційного права видається в Україні й іншими поліграфічними структурами різних форм власності.

Експертна функція науки конституційного права України проявляється в тому, що фахівці з конституційного права дедалі частіше залучаються до виконання експертиз проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів з конституційного права.

3. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Кожна суспільна наука має свій методологічний інструментарій, за допомогою якого вона вивчає відповідні відносини і дає пропозиції практиці. Метод науки — це сукупність правил, прийомів, принципів наукового пізнання, які забезпечують набуття об'єктивних достовірних знань. Методологія науки — вчення про методи пізнання конституційно-правових реалій, теоретичне обґрунтування методів і способів пізнання цих реалій, що ними послуговується наука конституційного права України. Під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників відбуваються суттєві зміни у

методологічній базі науки. Методологія науки допомагає вирішенню питань розвитку конституційного процесу, його спрямованості, шляхів державотворення. У свою чергу, це дає можливість наукового обґрунтування організації та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, оптимального конституційного регулювання основних прав і свобод громадян тощо.

На сучасному етапі науці конституційного права України доводиться вирішувати й складні методологічні питання, зумовлені загальним станом і проблемами методології права. "Загальний стан розроблення методологічних проблем українського правознавства відстає від сучасних потреб, хибує відчутними недоліками. Набули поширення методологічна невизначеність, еkleктизм, некритичне запозичення певних методів та методологічних засобів інших наук поза межами їх можливого використання у дослідженнях соціально-правових проблем. Трапляються непоодинокі прояви абстрактного соціально-беззмістовного визначення державно-правових явищ, нерозбірливого застосування концепцій та норм, що належать до різних, почасти протилежних зарубіжних правових систем.

Методологічні питання науки конституційного права сьогодні безпосередньо пов'язані з вирішенням проблем всієї юридичної науки, ефективним застосуванням сучасного методологічного інструментарію для аналізу державно-правових процесів, підвищення ролі науки в розбудові української державності. В умовах перехідного етапу розвитку суспільства ця проблема має суттєве значення, оскільки йдеться про необхідність пошуку шляхів підвищення впливу результатів конституційно-правових досліджень на формування в Україні демократичної, соціальної, правової держави, забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина, становлення теорії і практики конституціоналізму, політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності, забезпечення суверенітету українського народу.

Як окремі методи, так і методологія в цілому значною мірою визначаються предметом самої науки конституційного права, оскільки це об'єктивний чинник. Але при цьому важливу роль відіграють суб'єктивні

фактори. Вони складаються з можливості та здатності дослідника використовувати як традиційні, так і нові методи аналізу державно-правових явищ. Закріплена в ст. 15 Конституції України політична та ідеологічна багатоманітність, різні філософські та світоглядні позиції і підходи до аналізу конституційного процесу в Україні не виключають, а, навпаки, припускають з метою одержання вірогідної наукової інформації та обґрунтованих висновків використання низки загальних та конкретних методів аналізу конституційно-правових проблем.

Для науки конституційного права України у методологічному аспекті настав непростий період, як і для суспільної науки в цілому. Методологія марксизму-ленінізму не задовольняє науку. Метод діалектичного матеріалізму, який розглядався переважно як основоположний, сьогодні не діє, оскільки свого часу він був спрямований на акцентуацію протилежностей у політичному процесі, на вузько класову орієнтацію правової системи, на відхилення від загальнолюдських конституційних цінностей і набутоків, зокрема таких, як правова держава, поділ влади, політичний плюралізм, парламентаризм тощо. Метод діалектичного матеріалізму значною мірою себе вичерпав саме у вузькокласовому розумінні. Але й сьогодні він дається взнаки у конфронтації владних структур, різних політичних течій, коли жодна зі сторін не бажає нічим поступитись. На основі цього методу понад 70 років у нашій країні велись дослідження, виховано не одне покоління науковців. У його межах особливо акцентувалось на боротьбі протилежностей, обґрунтовувалась перевага вузькокласових інтересів, завдань, політичних акцій, протиставлялися класові і загальнолюдські цінності, підкреслювалась необхідність диктатури пролетаріату. У результаті цей метод був дискредитований, як і марксизм у цілому, який сьогодні розглядається як одна з ідеологічних політичних течій.

Однак сьогодні немає підстав відкидати метод діалектики як метод наукового аналізу конституційно-правових реалій, оскільки конституційний процес перебуває не в статиці, а в динаміці, розвивається під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. Але застосування діалектичного методу як пріоритетного методу аналізу державно-правових реалій не означає, що не

можуть застосовуватися інші загальні методи. Є необхідність використовувати можливості, які дають інструментарій інших філософсько-правових систем, у тому числі позитивізм, екзистенціалізм, персоналізм, біхевіоризм тощо. У межах конституційної теорії в перспективі можливе формування в Україні наукових шкіл різних напрямів: школи парламентської поведінки, школи судової поведінки (біхевіористський напрям), нормативістські школи (нормативістський напрям), школи конституційних цінностей (філософський напрям), соціологічної школи, психологічної школи, які набули значного розвитку в країнах західної демократії.

Методологічні підходи при аналізі конституційно-правових процесів можуть бути різні. Але ж важливо, щоб у їх основі були світові конституційні цінності, права людини і громадянина, оскільки найголовнішими методологічними орієнтирами для сучасного конституційного права України має бути утвердження гуманізму, пріоритету прав особи, громадянського суспільства перед державою, забезпечення вільного користування природними правами і свободами людини, їх захист від ущемлення та посягань з боку держави, будь-яких юридичних та фізичних осіб, демократизація конституційного процесу, правової системи України в цілому, а також правозастосовчої практики, зміцнення народного суверенітету, становлення суверенітету Української держави, успадкування та використання вітчизняного та зарубіжного конституційно-правового досвіду.

Одним із головних завдань методології права є подолання економіко-матеріалістичного монізму в підході до аналізу права. Йдеться, звісно, не про заперечення детермінізму, зокрема економічного, і перехід на позиції релятивізму, а про відмову від абсолютизації економічного детермінізму, від протиставлення матеріального та ідеального, про визнання помилковою дихотомії «базис» (первинне, визначальне) і «надбудова» (вторинне, похідне)¹. Суттєве значення мають методологічні принципи права, які проймають всю правову матерію і є орієнтиром для правовиховної роботи, забезпечення правомірної поведінки суб'єктів права, прогресивного спрямування законотворчості, правозастосування і подолання прогалин у праві. Ці

загальнометодологічні підходи мають істотне значення для вирішення методологічних питань науки конституційного права України на сучасному етапі її розвитку.

Крім загальних методів аналізу конституційних процесів, ця наука використовує також спеціальні методи, до яких належать: системний, порівняльно-правовий, історичний, метод конкретно-соціологічних досліджень, статистичний та ін.

Системний метод дає змогу розглядати сам предмет конституційного права як цілісну взаємопов'язану систему. Такий же підхід використовується і при аналізі кожного правового інституту, виявленні його ролі не тільки в системі конституційного права, а в цілому в правовій системі держави. На основі системного бачення є можливість визначити місце і роль конституційного права в правовій системі України, висвітлити основоположну роль конституційних засад для нормативного регулювання суспільних відносин. Так, положення основ конституційного ладу мають велике системотворче значення не тільки для конституційного, а й усього законодавства України.

На сучасному етапі в науці конституційного права України суттєво розширюються можливості *історичного методу* дослідження, який дає змогу виявити тенденції конституційно-правового регулювання суспільних відносин, використовувати позитивний досвід минулого для сучасного державотворення. Наука в історичному аспекті вивчає розвиток конституційних норм і інститутів, виявляє їх зв'язок із суспільними процесами, роль відповідних норм і інститутів у розбудові правової держави в Україні, формування громадянського суспільства, сучасної правової системи. Тому на нинішньому етапі ширше вивчається історія розвитку Конституції України, поточне конституційне законодавство, практика його застосування. Аналізується розвиток конституційного процесу в Україні, який розпочався з утворення першої Конституційної комісії, з прийняття 19 червня 1991 р. Верховною Радою України Концепції нової Конституції України. Різними політичними угрупованнями були представлені свої варіанти нової Конституції України,

були й альтернативні проекти. Окремі положення цих проектів знайшли відображення в Конституції України 1996 р., а деякі досить конструктивні ідеї, положення, концепції, моделі не були втілені в Основному Законі. Вони є предметом вивчення та аналізу. Все позитивне, що було набуто в процесі державотворчого розвитку, має враховуватися.

В історично-правовому і політологічному аспектах дається оцінка ролі Конституційного договору між парламентом і

Президентом України для прийняття нової Конституції, забезпечення суспільної злагоди на відповідному етапі розвитку держави та суспільства.

З прийняттям нового Основного Закону України конституційний процес не призупинився, а триває на якісно новій базі. На нього впливають різні гілки влади, політичні угруповання, міжнародні чинники, стратегічні пріоритети України. На сучасному етапі суттєво зростають можливості науки конституційного права України в аналізі державно-правових процесів. Важливою її проблемою є осмислення історії конституційного права дожовтневого (1917 р.) періоду розвитку України, внеску в процес державотворення таких видатних політичних діячів і вчених, як П. Орлик, Б. Хмельницький, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Драгоманов, С. Дністрянський, В. Липинський, М. Міхновський та ін.

Метод конкретно-соціологічних досліджень дає змогу науці виявляти суспільну думку щодо розвитку конституційного процесу в Україні, оцінки функціонування відповідних державних інституцій, самоврядних структур, враховувати результат досліджень для прийняття державними органами оптимальних рішень. Можливості цього методу в державно-правових дослідженнях на сучасному етапі використовуються недостатньо. А він дає підстави для підвищення якості законотворчої діяльності, виявлення сприйняття тих чи інших конституційно-правових новацій населенням, відповідними його верствами, різними політичними угрупованнями. Це основа для коригування конституційного законодавства, стратегії конституційного реформування суспільних відносин, внесення обґрунтованих змін і доповнень до чинних законів, інших нормативно-правових актів, виваженості дій

законодавчої і виконавчої гілок влади, чіткої визначеності їх позицій при виникненні державно-правових конфліктів.

На сучасному етапі суттєво підвищується значення *порівняльно-правового методу* вивчення конституційних проблем. Він виявляється в порівняльному аналізі конституційних норм та інститутів. Цей метод є важливим інструментом використання позитивного досвіду, накопиченого в конституційно-правовій сфері, виявлення найбільш ефективних моделей нормативного регулювання. На етапі розбудови в Україні правової держави, розроблення нової Конституції в порівняльно-правовому аспекті оцінювалось конституційне регулювання відповідних суспільних зв'язків в інших країнах світу. Використання зарубіжного досвіду дає змогу втілювати в конституційну практику України перевірену досвідом століть систему парламентаризму і насамперед побудови парламенту на професійних засадах, поділу влади, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, оптимального регулювання конституційно-правового статусу громадян. Зарубіжні фахівці в галузі конституційного права часто залучались до експертного опрацювання конституційних актів України.

Упродовж останніх років цей метод аналізу державно-правових процесів в Україні набув свого розвитку. Однак часто при цьому виявляється дилетантизм, недооцінка вітчизняного досвіду і переоцінка чужого, умов формування відповідних конституційно-правових моделей та інститутів, владних структур. Тому, намагаючись використовувати зарубіжний конституційний досвід, слід враховувати, що деякі ідеї і моделі настільки зумовлені національними, релігійними та історичними особливостями, що їх не можна механічно переносити в іншу правову систему. Те, що добре в одній правовій системі, може не давати віддачі в іншій, і навіть шкодити. Ті чи інші юридичні конструкції, в тому числі конституційного рівня, можуть досить плідно «працювати» на одному етапі розвитку держави і суспільства, але не дадуть віддачі, а то й гальмуватимуть процес державотворення в інших історичних умовах. Це необхідно враховувати в законотворчому і в цілому норма-творчому процесі, в стратегії державотворення.

Тому актуальним завданням науки конституційного права України в методологічному аспекті є проблема пошуку оптимального співвідношення врахування власного і зарубіжного конституційно-правового досвіду. Незважаючи на розширення застосування порівняльно-правового методу дослідження, його можливості далеко не вичерпані.

Статистичний метод допомагає виявляти ефективність конституційно-правових норм і інститутів, відповідних державних акцій, оцінювати їх вплив на суспільні відносини. Наука аналізує статистичні дані і на їх основі робить відповідні висновки. Якнайширше цей метод застосовується при аналізі даних щодо виборчого процесу, проведення референдумів, підзвітності депутатів. Науковий інтерес мають дані про кількість виборчих комісій різного рівня, їх склад, участь виборців у виборах, рівні їх активності, про кількість звітів депутатів перед виборцями, трудовими колективами, кількості відкликаних депутатів, про відсутність народних депутатів України на сесіях, відрядження їх за кордон тощо. Аналізуючи відповідні дані, наука дає рекомендації щодо поліпшення справ, подолання негативних явищ у роботі державних і самоврядних структур, депутатського корпусу, окремих органів державного управління.

Різноманітність методів науки конституційного права України дає їй змогу комплексно аналізувати відповідні відносини, виявляти шляхи підвищення ефективності функціонування конституційних норм та інститутів, пропонувати оптимальні моделі організації і діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, взаємовідносин між Україною і Автономною Республікою Крим, центром і регіонами тощо. В умовах активізації наукових досліджень в Україні з конституційного права є всі можливості для розширення методологічного арсеналу науки, підвищення її ролі в державотворчому і правозастосовчому процесах.

4.КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Конституційне право України як навчальна дисципліна викладається в державних і недержавних юридичних вузах, на юридичних факультетах. Її обсяг і зміст визначаються навчальними програмами, які розробляються кафедрами і затверджуються вченими радами вузів і факультетів. Як навчальна дисципліна вона має вузчий зміст, аніж однойменна наука, і спрямована на розкриття основних понять і змісту предмета конституційного права України як галузі і науки, висвітлює методологію науки, розвиток науки конституційного права на сучасному етапі, розкриває основні положення вчення про Конституцію; функції, принципи, юридичні властивості Конституції, її мову і стиль, порядок прийняття і зміни, аналізує особливості конституційних норм і конституційних інститутів, дає загальну характеристику чинної Конституції України, розкриває основні положення Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України, Концепцію нової Конституції України.

До завдань конституційного права як навчальної дисципліни також належить розкриття основ конституційного ладу і його захисту, конституційно-правового закріплення суверенітету українського народу, політичного та ідеологічного плюралізму, народовладдя, конституційної відповідальності, поділу влади і взаємодії владних структур, закріплення верховенства права, роз'яснення положень верховенства Конституції України, прямої дії конституційних норм, підстави дії на території України міжнародних договорів, конституційно-правових основ проведення мовної політики тощо. Конституція вперше на конституційному рівні закріпила положення про те, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних

меншин України. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Потрібно орієнтуватись у питаннях щодо конституційно-правового закріплення економічних основ конституційного ладу України. У Конституції України записано, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується, і це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктом права власності українського народу. Від імені українського народу права власності здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. У цих конституційних приписах досить вагомо підтверджується економічний суверенітет України. Причому держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

У навчальному курсі розкривається поняття державних символів України, їх сутність і призначення, характеристика законодавства, що регулює статус Державного Прапора України, Державного Герба України і Державного Гімну України.

Проблема прав людини і громадянина на сучасному етапі набуває дедалі більшого значення як у внутрішньополітичному, так і зовнішньополітичному аспектах. Тому потрібно досить чітко орієнтуватись у даній тематиці, оскільки вона пов'язана з конституційно-правовим забезпеченням прав і свобод особи, розвитком демократії в нашій країні, з формуванням правової держави і демократичного громадянського суспільства. Тому в навчальному курсі з конституційного права України суттєве значення надається питанням прав і свобод людини і громадянина, відповідності конституційного регулювання основ їх правового статусу міжнародним стандартам прав людини, розкриваються принципи конституційного статусу громадянина, тенденції

конституційного закріплення основних прав, свобод і обов'язків громадян країни, аналізуються громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і свободи, механізм їх захисту, особливості правового статусу в Україні іноземців і біженців, гарантії прав національних меншин. Значна увага приділяється гарантованості прав громадян в умовах надзвичайного стану. Дається поняття громадянства, перелічуються категорії осіб, які є громадянами України, аналізуються підстави набуття і припинення громадянства, громадянство дітей при зміні громадянства батьків, компетенція органів, які беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з громадянством, процедури з питань громадянства. Все це дає широкий діапазон світоглядних уявлень щодо однієї з найважливіших політико-правових проблем сучасності — права і свободи людини та громадянина.

Формування демократичного громадянського суспільства передбачає якісне конституційне регулювання основних його структур. Тому в межах навчального курсу аналізується правовий статус релігійних організацій, засобів масової інформації. Зокрема, висвітлюються права релігійних організацій та громадян, що пов'язані зі свободою віросповідання, розкриваються основи взаємовідносин державних органів і релігійних організацій, статус політичних партій, інших громадських об'єднань, порядок утворення і припинення їх діяльності, правові основи контролю держави за організацією і функціонуванням громадських об'єднань. Аналізуються правове становище засобів масової інформації, їх види, взаємовідносини з державою й особою.

У навчальному курсі розкриваються конституційні засади територіального устрою України. Особливо наголошується на конституційно-правовому статусі Автономної Республіки Крим, на принципах територіального устрою держави.

У межах навчального курсу аналізуються поняття, предмет та види референдумів в Україні, порядок їх підготовки і проведення, визначення підсумків, правові наслідки звичайних референдумів і дорадчого опитування. Висвітлюються поняття виборчої системи і виборчого права, типи виборчих систем у світі, в Україні, розкриваються принципи виборчої системи, порядок

призначення виборів народних депутатів України, депутатів місцевих рад, процедури голосування і підбиття його підсумків, умови й порядок проведення повторного голосування і повторних виборів, особливості виборів Президента України.

Аналізуються правовий статус Верховної Ради України, її структура, компетенція, функції, розглядається правове становище Голови Верховної Ради, комітетів, дається загальна характеристика правового статусу народного депутата України, депутатів місцевих рад, їх повноваження на сесіях, у постійних комісіях, у зв'язках з державними і громадськими об'єднаннями, виборцями, розкриваються гарантії депутатської діяльності, відповідальності депутатів. Висвітлюються правовий статус Президента України як глави держави, його компетенція, гарантії діяльності, правове становище Кабінету Міністрів України, місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

У межах навчального курсу аналізуються правовий статус прокуратури України, її завдання і функції, судова влада, система судів, порядок призначення і звільнення суддів з посади, принципи судочинства; компетенція Вищої ради юстиції України, її склад, статус Верховного Суду України. Наголошується на гарантіях незалежності і недоторканності суддів, вимоги щодо претендентів на суддівські посади, акцентується на тому, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Зосереджується увага на тому, що вводяться спеціалізовані суди, судьями яких можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів, що ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

У навчальному курсі розкривається правовий статус Конституційного Суду України згідно з Конституцією і новим Законом «Про Конституційний Суд України», аналізуються його склад, порядок призначення суддів, гарантії

їх незалежності та недоторканності, повноваження Конституційного Суду, юридична сила його актів.

У навчальному курсі аналізуються Перехідні положення, які вперше знайшли відображення в Основному Законі України, їх значення для розвитку конституційного процесу.

Ознайомлення з національним конституційним законодавством відіграє суттєву роль у формуванні демократичного світогляду, патріотичного ставлення до правової системи своєї держави. Це дає змогу краще орієнтуватися в загальнотеоретичних проблемах, розширює політичний світогляд. Опанування цієї навчальної дисципліни необхідне для набуття широкого професійного світогляду, без якого не може бути повноцінного фахівця у сфері юриспруденції.

ГЛАВА 3.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ, ЇЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

У перекладі з англійської мови слово «конституція» означає «устрій», з латинської — «затверджую, установлюю». Незважаючи на те, що цей термін відомий ще з часів Римської імперії, акти, які дещо були схожі на конституцію, були і в часи феодалізму (наприклад, Палійська Конституція 1037 р. Священної Римської імперії німецької нації та інші), однак у власному розумінні цього слова вони такими не були і не могли бути. З середніх віків залишились історичні пам'ятки — хартії, декларації та інші акти, які стали підґрунтям для майбутніх конституцій. Вони увійшли в історію саме тому, що відповідали початковим потребам суспільного життя в конституційних формах правління, і насамперед обмежували владу монархів, закріплювали засади рівності прав особи.

У вітчизняному правознавстві під конституцією прийнято розуміти основний закон держави, який відображає волю народу і в його інтересах закріплює найбільш важливі засади суспільного ладу і державної організації країни. Як головний закон конституція являє собою єдиний законодавчий акт, що встановлює принципи організації і функціонування представницьких органів держави, основні права і свободи людини і громадянина, територіальний устрій, форму правління, місцеве самоврядування тощо. У цьому розумінні конституція як особливий законодавчий акт у правовій системі держави з'явилася в зв'язку з приходом до влади буржуазії. Поява конституцій — це результат тривалої і тяжкої боротьби між феодалізмом і абсолютизмом, з одного боку, і буржуазією, селянами та робітниками — з другого. У цілому ж конституції завершили створення такого механізму державної влади, який давав змогу управляти суспільними відносинами від імені народу, але в інтересах насамперед буржуазії. Водночас у перших

конституціях були закріплені права і свободи громадян, які тепер є досить демократичними. Першою в світі Конституцією була Конституція США 1787 р., а на європейському континенті — Конституції Франції і Польщі, прийняті їх парламентами 1791 р.

Необхідність прийняття конституцій була зумовлена і тим, що в державі значно розширився комплекс суспільних відносин, які підлягали правовому регулюванню. Кількість нормативних актів постійно зростала. У цій ситуації перші конституції були як «орієнтир» у праві, «маяк» правової системи; без них неможливо було забезпечити виконання законів великою кількістю людей, які не знали і не могли знати всіх законів держави. І вихід тут був знайдений у тому, що в досить зрозумілий, доступний і всім відомий закон були зібрані основні правила і принципи суспільного життя і доведені до загального відома. Крім того, прийняття конституцій було зумовлено й тим, що держави досить часто хотіли заручитися союзниками (наприклад, у торгівлі) і продемонструвати перед ними найвигідніші сторони своєї внутрішньої і зовнішньої політики. Тому конституції були своєрідною «візитною карткою» держави, її «паспортом».

Таким чином, конституції з'явилися у зв'язку з необхідністю проголошення і гарантування прав і свобод особи, для забезпечення правових засад буржуазного правопорядку, закріплення позицій держав у міжнародних відносинах.

Термін «конституція» має матеріальне і формальне значення. У матеріальному значенні конституція являє собою писаний акт, який встановлює засади суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, засади організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцію і взаємовідносини, державну символіку, столицю, основні права і свободи людини і громадянина тощо.

У формальному значенні конституція — це закон, який має найвищу юридичну силу порівняно з іншими законами. Конституція — це закон законів. Вона не може бути змінена звичайним законом, і внесення змін до неї зумовлює внесення змін до тих законів і підзаконних актів, що діяли на той час.

Від існуючих у державі численних законів конституція відрізняється тим, що вона є головним джерелом конституційного права, в якому в систематизованій формі закріплені найважливіші правові норми держави і який підноситься над усіма іншими законами через значення норм, правил, що в ній містяться, і особливих гарантій їх реалізації. На відміну від інших галузевих законів конституція регулює надзвичайно широке коло суспільних відносин, які охоплюються терміном «державний устрій».

Конституція України — це єдиний нормативно-правовий акт, який має особливий юридичний характер і з допомогою якого український народ виражає свою суверенну волю, утверджує основні засади устрою суспільства і держави, визначає систему і структуру державної влади та місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіального устрою держави.

Соціально-політична сутність Конституції України полягає в тому, що вона являє собою суспільний договір, де знайшли закріплення політичні інтереси різних соціальних груп населення. Вона відображає баланс інтересів суспільства.

Конституція України регулює досить широке коло суспільно-політичних відносин. Об'єктом такого регулювання є: засади народовладдя, конституційного ладу, принципи формування владних структур, народний і національний суверенітет; основні права і свободи, обов'язки людини і громадянина (саме в цьому блоці наочно виявляється значення Конституції, її демократичний або недемократичний характер); державні символи України; засади взаємодії державних та недержавних інституцій; територіальний устрій України; засади взаємовідносин центральних і місцевих органів України, Автономної Республіки Крим; зовнішньополітичні аспекти діяльності України; форми безпосередньої демократії — вибори, референдум тощо; статус, принципи формування і діяльності, засади взаємовідносин і взаємодії Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України; правовий статус місцевого самоврядування і його органів; статус і основи

діяльності Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції в державі.

Важливе значення має форма конституції, на яку безпосередньо впливає її зміст. Форма конституції — це спосіб організації закріпленого в ній нормативного матеріалу. Конституція має внутрішню і зовнішню форми, тобто систему і структуру. Система конституції — це зумовлена змістом об'єкта конституційного регулювання організація норм, яка створюється законодавцем з урахуванням вимог національних традицій і законодавчої техніки. Вона виражає послідовність розміщення преамбули, розділів, статей у тексті конституції. Система дає уявлення про організаційну побудову конституції України, забезпечує внутрішню зумовленість її розділів, статей.

Структура конституції — це логічний зв'язок різних інститутів незалежно від місця розміщення норм у тексті конституції. Так, норми, які складають один інститут, можуть бути розміщені в різних розділах, але їх сукупність діє в єдності. Для внутрішньої структури не має значення, складає той чи інший інститут окремий розділ, хоч це було б і бажано. Важливим є реальний взаємозв'язок і супідрядність норм, які складають зміст конкретних конституційних інститутів.

Прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України складається з преамбули, 15 розділів, 161 статті.

Преамбула — вступна, частина Конституції. Вона не має заголовка. В ній містяться найбільш принципові положення, ідейні мотиви, в яких зазначена головна мета прийняття Конституції. У загальному змісті Конституції преамбула займає чільне місце як основа для тлумачення всієї системи державно-політичного ладу України'. Вона складається з дев'яти абзаців і охоплює три великі, логічно пов'язані частини, які утворюють єдине ціле. По-перше, вона констатує порядок здійснення установчої влади народу. По-друге, акцентує на юридичну підставу самого виникнення України як незалежної держави. По-третє, преамбула визначає загальну мету прийняття Конституції: забезпечення прав і свобод людини та

гідних умов її життя, зміцнення громадянської злагоди в Україні, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави. Преамбула Конституції України вирізняється не лише змістом, а й стилем викладу — вона більш патетична порівняно зі статтями Основного Закону, несе вагоме емоційне навантаження. У зв'язку з важливим значенням вирішення принципів питань функціонування держави і суспільства першим у Конституції йде розділ «Загальні засади», який закріплює засади конституційного ладу. Далі розміщені такі розділи: «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», «Вибори. Референдум», «Верховна Рада України», «Президент України», «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», «Прокуратура», «Правосуддя», «Територіальний устрій України», «Автономна Республіка Крим», «Місцеве самоврядування», «Конституційний Суд України», «Внесення змін до Конституції України», «Прикінцеві положення», «Перехідні положення».

Важливе значення для конституції мають її мова і стиль. До мови конституції обов'язковими є вимоги: точність, ясність викладення норм, недопустимість різного тлумачення конституційних приписів, однозначність у розумінні термінів, наявність чітких понять, недопустимість застосування синонімів. Стиль конституції має бути строго документальним. Чинна Конституція України в деяких положеннях не зовсім відповідає цим вимогам.

Важливе значення має класифікація конституцій, яка хоч і є умовною, але дає можливість орієнтуватися в їх багатоманітності, допомагає краще їх відрізнити, зіставляти одну з іншою, розуміти особливості їх змісту і структури.

Класифікація допомагає точніше зрозуміти природу і особливості конституцій, глибше вникнути в їх зміст. Конституції можна класифікувати за різними ознаками.

За часом дії — постійні і тимчасові. Тимчасові звичайно приймаються на встановлений строк або до настання якоїсь певної події. Постійні характеризуються встановленням необмеженого строку їх дії, що однак не

гарантує їх довічності, а лише вказує на цілі законодавця на момент їх прийняття.

За політичним режимом — демократичні і авторитарні. Перші гарантують здійснення основних прав і свобод, періодичність виборів органів влади, вільне створення і діяльність політичних партій та ін. Авторитарні конституції (особливо тоталітарні) забороняють діяльність політичних партій, закріплюють монопольну ідеологію та ін.

За формою правління — залежно від порядку заміщення посади (поста глави держави), поділяють на монархічні і республіканські. ♦

За формою політично-територіального устрою — унітарні і федеративні.

За способом прийняття — народні і даровані. Народними вважаються конституції, які приймаються парламентами або установчими зборами, чи виборцями шляхом голосування на всенародному референдумі. Даровані (октройовані) конституції характеризуються одностороннім актом глави держави (монарха) по наданню народіві конституції. Монархи дарували конституції, як правило, не в силу доброї волі, а тому, що боялися втратити трон у результаті народних виступів. Прикладом є Конституція Японії 1889 р.

За порядком зміни (формальними ознаками) — жорсткі, м'які, змішані. Жорсткі конституції мають на меті забезпечити стабільність державного ладу, яка в свою чергу допомагає зміцненню їх авторитету і відповідно стабільності конституційного ладу. Є різні способи забезпечення жорсткості конституцій (прийняття кваліфікованою більшістю, затвердження референдумом та ін.). Для м'яких конституцій характерна їх зміна шляхом прийняття в порядку як для звичайного закону. Найчастіше м'які конституції — це неписані або змішані. Змішаних конституцій в світі дуже мало. Наприклад, Конституція Республіки Мальта. Одна частина конституційних норм таких конституцій може бути змінена кваліфікованою більшістю, а друга — простою більшістю.

За зовнішньою формою — писані, неписані, змішані. Писані конституції являють собою кодифіковані акти, в яких усі питання конституційного характеру врегульовані в єдиному документі. Неписані конституції характеризуються тим, що питання конституційного характеру знаходять своє закріплення не в одному, а в кількох нормативних актах, а також врегульовані конституційними звичаями тощо. Конституції змішаного типу частково є писаними, а частково включають в себе парламентські закони, судові прецеденти, звичаї, доктринальні тлумачення.

За відповідністю реальним відносинам у суспільстві — реальні, фіктивні (формальні) та фактичні. Реальною визнається конституція, яка відповідає реальним відносинам у суспільстві і врегульовує їх своїми нормами, тобто є фактичною. Фіктивними або ж формальними вважаються такі конституції, які містять у собі такі конституційні положення, які не отримують реалізації на практиці. Фактична ж конституція — це самі суспільні відносини, тобто те, що реально існує. Наприклад, Конституційний Суд України не був створений до прийняття чинної Конституції, незважаючи на те, що відповідні зміни були внесені до Конституції ще в 1991 р. Тому згідно з юридичною конституцією він існував, а фактично — його не було.

Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р. Вона є реальною, демократичною, унітарною, народною, жорсткою, писаною.

2. ФУНКЦІЇ, ПРИНЦИПИ ТА ЮРИДИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Роль конституції в суспільстві проявляється в її функціях, під якими слід розуміти суспільне призначення конституції та способи реалізації її норм. Питання про функції конституції є спірними. Різні вчені виділяють різну їх кількість. У зв'язку з тим, що конституція на відміну від інших законів являє

собою унікальний документ універсального характеру, вважаємо, що для конституції характерні такі основні функції.

Політична функція. Конституція України закріплює засади конституційного ладу, політичного режиму, проголошує народовладдя, визначає напрями розвитку суспільства. Вона визнає і закріплює політичну багатоманітність, багатопартійність. Надаючи різним політичним силам рівні можливості в отриманні державної влади, Конституція водночас забороняє дії, спрямовані на насильницьку зміну засад конституційного ладу, створення військових формувань.

Юридична функція. Конституція України є Основним Законом держави, базою системи національного права. Вона встановлює основоположні правові приписи, які є визначальними для інших галузей права. Оскільки норми Конституції мають найвищу юридичну силу, то вона забезпечує впорядкованість і необхідне правове регулювання суспільних відносин з допомогою взаємозв'язаних і внутрішньо су підпорядкованих нормативних актів держави.

Установча функція. Конституція встановлює основні політико-правові інститути держави і суспільства, визначає основи правового статусу громадян, систему і структуру законодавчої, виконавчої, судової влади, органів місцевого самоврядування та ін.

Ідеологічна функція. Ця функція виявляється в тому, що в Конституції України містяться важливі ідеї політичної еліти. Як головний закон держави і суспільства Конституція закріплює основоположні цінності (демократія, суверенітет народу, права людини і громадянина тощо), виконує важливу роль стосовно державних і самоврядних інституцій, громадян і посадових осіб, орієнтує їх на виконання законів, шанування закріплених у них цінностей.

Гуманістична функція Конституції України проявляється в тому, що в ній закріплені права і свободи особи як складова частина правової системи держави, проголошуються загальновизнані принципи і норми міжнародного права і міжнародних договорів України, ратифікованих парламентом,

проголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Організаційна функція Конституції полягає в тому, що вона стимулює подальший розвиток суспільних відносин, містить у собі положення програмного характеру, є базою розвитку прогресивних політико-правових процесів.

Стабілізуюча функція виявляється в тому, що Конституція виступає стабілізуючим чинником соціально-економічних процесів, визначає стратегію розвитку політико-правової системи держави і суспільства.

Консолідуюча функція Конституції полягає в тому, що будь-яка конституція є результатом суспільної злагоди, оскільки закріплює загальні соціальні інтереси основної більшості населення.

Обмежувальна функція Конституції полягає в тому, що конституційні норми створюють основу і визначають межі діяльності державних органів, стримують узурпацію та монополізацію влади певними структурами державної влади.

Зовнішньополітична функція проявляється в тому, що інші держави і народи за змістом Конституції можуть робити висновки про рівень демократизму держави. Конституція — своєрідний «паспорт» держави, її конституційного устрою.

Надзвичайно важливі засади державного будівництва відображені у **принципах Конституції**, які є визначальними засадами, головними ідеями, що закріплюють закономірності розвитку економічної, політичної та соціальної систем суспільства, правовий статус людини і громадянина і які повинні братися до уваги при створенні поточного галузевого законодавства. Конституційні принципи визначають сутність Конституції, її зміст, а також основи всіх галузей національного права. Принципи мають нормативний характер, вони є обов'язковими для виконання.

Основними принципами Конституції України є: народовладдя; державного суверенітету; пріоритету прав і свобод людини і громадянина; унітаризму; поділу влади; соціальної, демократичної, правової держави; верховенства права, політичного і економічного плюралізму; законності; свободи особи і її розвитку; рівноправності усіх громадян незалежно від національності та інших чинників; оптимальне поєднання форм прямої та представницької демократії.

Під **юридичними властивостями Конституції** розуміють такі її ознаки, що характеризують Конституцію як Основний Закон держави та суспільства. Серед юридичних властивостей Конституції України найбільш важливими є такі.

Нормативність. Як Основний Закон держави Конституція України обов'язкова до виконання всіма суб'єктами права і є актом постійної і прямої дії.

Установчий характер. У Конституції закріплюються найважливіші права, свободи та обов'язки громадян, система принципів діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування.

Програмний характер. Конституція визначає перспективи розвитку держави і суспільства, тенденції та напрями їх розвитку, основні цілі соціального прогресу, містить основні принципи здійснення влади, є орієнтиром розвитку всієї правової системи держави.

Найвища юридична сила (юридичне верховенство). Усі закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції України. Акт, який не відповідає Конституції, є неконституційним і або скасовується, або приводиться у відповідність до неї. Якщо, є потреба інакше, ніж за Конституцією, врегулювати суспільні відносини, слід спочатку змінити чи доповнити Конституцію.

Особлива юридична природа. Конституція має свій особливий предмет правового регулювання, унормовує найважливіші суспільні відносини, а саме: основи правового статусу людини і громадянина, територіальний устрій,

виборчу систему, референдуми, систему і принципи діяльності органів державної влади, їх компетенцію тощо.

Підвищена стабільність. Нестабільність Конституції зумовлює необхідність, внесення значних змін та доповнень до чинного законодавства, скасування багатьох актів і прийняття нових, що не завжди є доцільним. Конституція — Основний Закон, і вона повинна бути стабільною.

Підвищений ступінь охорони з боку держави. Суть цієї дуже важливої особливості Конституції полягає в тому, що Конституція містить у собі норми, за допомогою яких забезпечується непорушність Основного Закону. В Україні функціонує Конституційний Суд України, який забезпечує відповідність Конституції України інших правових актів, насамперед законів.

Здатність до стимулювання суспільних відносин. Конституція України містить положення, які стимулюють відповідних суб'єктів права до прийняття необхідних нормативних актів, реалізації владних повноважень *Конституція є основою розвитку галузевого законодавства, яке розвивається відповідно до конституційних положень.*

Особливий порядок прийняття і зміни Конституції. На відміну від проектів звичайних законів проект Конституції, як правило, оприлюднюється і обговорюється зацікавленими суб'єктами, насамперед громадянами України. Приймати і змінювати Конституцію України мають право Верховна Рада України, а також народ України через всеукраїнський референдум. Парламент України приймає зміни та доповнення до Конституції не менш як двома третинами від конституційного складу (ст. 155, 156 Конституції України).

Легітимність. Легітимність Конституції полягає в тому, що вона приймається законно обраним парламентом або всеукраїнським референдумом, тобто шляхом виявлення волі народу. Забезпечується широка участь громадян в розробці і обговоренні проекту Конституції.

Підсумковий характер Конституції. Конституція є вираженням ступеня суспільного розвитку, якого досягла держава, юридичним відображенням об'єктивного ходу історичного розвитку суспільства і держави, правовою формою суспільного прогресу, рівня правової культури соціуму.

Реальність. У Конституції враховані тенденції і закономірності суспільного розвитку, можливі соціальні наслідки тих чи інших конституційних настанов, містяться основоположні гарантії реалізації конституційних норм. Реальність Конституції проявляється насамперед у тому, як її приписи відповідають існуючій практиці.

Правонаступництво. Конституція зумовлює безперервність процесу історичного розвитку Української держави. У преамбулі Конституції України зазначено, що ця Конституція приймається з урахуванням багатовікової історії українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення.

Всі вищезазначені юридичні особливості Конституції України свідчать про те, що це — специфічний нормативний акт у національній правовій системі, який є основою право-творення і державотворення в Україні.

3. ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Термін «тлумачення» (інтерпретація) — багатозначний. Поняття «інтерпретація» (від лат. *interpretatio* — роз'яснення) розкривається через аналіз сутності відповідного явища. В гуманітарних науках тлумачення цього терміна розуміється як спосіб пізнання різних об'єктів людської культури або розуміння писемних джерел. Саме в такому розумінні вживається цей термін, коли йдеться про тлумачення права. Але сам термін «тлумачення права» можна розуміти і як процес мислення, спрямований на з'ясування змісту норм права, і як результат цього процесу мислення, котрий виражається в сукупності суджень, в яких відображається зміст норм, що є об'єктом тлумачення. Тлумачення правових норм може бути офіційним і неофіційним, розширеним і обмеженим, автентичним, доктринальним, комплексним, нормативним, казуальним, судовим, адміністративним тощо.

Офіційне тлумачення здійснюється уповноваженим державним органом, формулюється в спеціальному акті і формально є обов'язковим для відповідного кола виконавців роз'ясненої норми. Поняття «офіційне тлумачення Конституції і законів» знайшло відображення в конституційному законодавстві України, інших країн СНД. Проблема офіційного тлумачення стає однією з найбільш актуальних і складних конституційно-правових проблем сьогодення на пострадянському просторі, оскільки йдеться про ефективність реалізації Конституції і законів, які визначають напрями розвитку правової системи держави.

У процесі тлумачення зміст правових норм розкривається через знання мови, якою вони сформульовані, знання про системні зв'язки цих норм, їх походження і функціонування. їм відповідають способи тлумачення: граматичний, системний, телеологічний (цільовий), логічний, історико-політичний. Тлумачення, як і будь-який процес мислення, відбувається за законами і правилами логіки, тобто кожне положення, що інтерпретується, має бути обґрунтованим, доведеним.

Тлумачення Конституції та інших законів України — особливий вид правової діяльності Конституційного Суду України, інших органів державної влади, суб'єктів права, спрямованих на з'ясування і роз'яснення правових норм з метою охорони і забезпечення стабільності конституційного ладу, гарантування прав людини і громадянина, всіх форм реалізації права, вирішення правових колізій.

Офіційне тлумачення Конституції та законів України згідно зі ст. 150 Основного Закону дає тільки Конституційний Суд України. Конституційне тлумачення має офіційний характер, виходить від компетентного державного органу. Офіційне тлумачення Конституції України органом конституційної юрисдикції — це діяльність Конституційного Суду в межах законодавчо встановлених процедур з допомогою апробованих наукою і практикою прийомів і способів по подоланню неоднозначного розуміння конституційних норм. Необхідність тлумачення норм Конституції України пов'язана із завданням їх реалізації.

Одним із важливих способів тлумачення Конституції України є **граматичний**. У літературі його ще називають філологічним, мовним. Він базується на знанні мови, якою сформульовані юридичні норми, на використанні правил синтаксису, морфології. Інтерпретатор (у нашому випадку Конституційний Суд України) при граматичному тлумаченні аналізує одночасно як лексичну і синтаксичну, так і змістовну структуру тексту конституційної норми, норми поточного закону. Паралельно вивчаються юридично-технічні засоби вираження волі законодавця в нормі, що тлумачиться. Спеціальні юридичні знання і навички, високий рівень правосвідомості — необхідні умови ефективності діяльності щодо офіційного тлумачення Конституції та інших законів України. Це є одним із чинників стосовно високих вимог до претендентів на пост судді Конституційного Суду.

Юридичною наукою напрацьовано ряд правил граматичного тлумачення, які органи конституційної юрисдикції повинні застосовувати. По-перше, словам і виразам необхідно надавати того значення, яке вони мають у сучасній літературній мові. Надання словам іншого значення, відмінного від загальноживаного, має бути обґрунтованим, доведеним за допомогою інших способів тлумачення або впливати з легальних дефініцій. По-друге, якщо законодавець за допомогою легальної дефініції (визначення, даного в законі) або в інший спосіб визначив термін, то саме в цьому, а не в іншому значенні ЙОГО слід застосовувати. По-третє, значення терміна, встановленого законодавством для певної галузі права, недопустимо поширювати на інші галузі без достатніх підстав. Щоправда, ця вимога не повною мірою стосується конституційної термінології, оскільки конституційне право містить багато загальних понять, дефініцій, норм-принципів тощо. По-четверте, якщо в законі не дається визначення терміна, то його слід розуміти так, як він застосовується в юридичній науці і практиці. По-п'яте, недопустимо ідентичним формулюванням одного й того ж закону надавати різного значення, якщо це не випливає із закону. По-шосте, забороняється без достатніх підстав надавати різним термінам одного значення. По-сьоме, недопустимим є таке тлумачення,

при якому окремі слова закону тлумачилися б як зайві¹. Безумовно, слід ураховувати специфіку мови. Наприклад, в українській мові є такі специфічні терміни, як «рада», «громада», «голова», котрі можуть стати предметом як офіційного, так і неофіційного тлумачення.

При тлумаченні Конституції та інших законів України Конституційний Суд обов'язково застосовує **системний метод тлумачення**, що впливає з такої якості правових норм, як системність. Іноді цей метод називають систематичним. Він допомагає встановити зміст правових норм на основі використання знань про їх логічні зв'язки з іншими нормами. При системному тлумаченні обов'язково визначається місце норми в системі права, галузі права, інституті права. Далі встановлюються норми, що логічно пов'язані з нормою, яка є об'єктом тлумачення. Знання про їх зміст використовуються для уточнення змісту норми, що тлумачиться. З'ясувати сутність конституційної норми можна при їх системному аналізі з іншими нормами, які є близькими за змістом або ж деталізуються в конституційному тексті. Так, норми основ конституційного ладу України деталізуються і системно взаємопов'язані з іншими розділами Конституції України. Наприклад Наприклад, щоб з'ясувати зміст ст. 6 Конституції про поділ де-ржавної влади, необхідно проаналізувати інші розділи Основного Закону, в яких встано-влюється компетенція вищих органів державної влади України.

Системне тлумачуння дає можливість виявити суперечності і колізії в законодавстві, норми, котрі хоча формально й не скасовані, але фактично не діють, встановити зв'язок загальних і спеціальних норм, допомагає правильно зрозуміти сферу їх дії, коло осіб, на яких поширюється їх дія, зміст того чи іншого конституційного терміна. При систематичному тлумаченні необхідно враховувати найбільш типові функціональні зв'язки правових норм, до яких належать: а) зв'язок норми, що тлумачиться, з нормою, яка у той чи інший спосіб розкриває зміст терміна, який використовується в нормі, що тлумачиться; б) зв'язок загальних і спеціальних норм; в) зв'язок відсилочних статей; г) зв'язок близьких за змістом однovidових норм, які знаходяться у співвідношенні загальної і спеціальної норм.

Далеко не всі ці характеристики можуть бути поширені на конституційний текст. Наприклад, загальним правилом є те, що спеціальна норма скасовує загальну; тобто при конкуренції загальної і спеціальної правових норм застосовується остання, причому в суворо визначених межах. Цей принцип взаємодії спеціальної і загальної правових норм не діє щодо конституційних норм, оскільки згідно зі ст. 8 Конституції України її норми мають найвищу юридичну силу і є нормами прямої дії. Відповідно жоден нормативно-правовий акт, жодна норма права прямо або опосередковано не можуть обмежувати дію конституційних норм. Занаявності колізій конституційних норм і окремих галузей права діють перші. Це основа забезпечення конституційної законності, стабільності правової системи України.

Системний метод тлумачення Конституційним Судом Конституції і законів України спрямований на виявлення в процесі інтерпретаційної діяльності системоутворюючих зв'язків конституційних норм і права в цілому, тобто їх субординації, координації, походження тощо. Конституційні норми і конституційні інститути становлять єдине ціле і в рамках цієї єдності виконують свої завдання. Тому, даючи тлумачення Конституції України, Конституційний Суд інтерпретує відповідну конституційну норму в системному зв'язку з іншими конституційними приписами. При цьому одержані в процесі

конкретизації окремої конституційної норми результати не повинні суперечити змісту інших конституційних норм або Конституції України в цілому, її фундаментальним основам і насамперед принципам конституційного ладу. Конституція України- єдиний документ, і всі її положення мають тлумачитися системно, у взаємозв'язку. Тому перед Конституційним Судом при інтерпретації Конституції завжди стоїть і завдання тлумачити кожен конституційну норму в її системному зв'язку з іншими нормами, оскільки всі вони тісно взаємопов'язані і тільки в системній єдності забезпечують реалізацію Конституції як нормативно-правового акта, що відіграє особливу роль у національній правовій системі України. Конституційний Суд, застосовуючи в процесі тлумачення системний метод інтерпретації конституційних норм, виходить як з ієрархії норм Конституції, так і з їх системного взаємозв'язку і взаємодії.

Телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення конституційних норм має істотне значення для інтерпретації Конституції, оскільки остання містить багато цілових програм. Тлумачення Конституції неможливе без урахування цілової програми, закладеної в ній. Моністична ідеологічна основа радянської юридичної науки не сприймала телеологічної (цілової) спрямованості права, правових явищ, відкидала і відповідний юридичний метод дослідження. Законодавець, приймаючи нормативні акти, ставить перед собою відповідні цілі, які з'ясовуються в процесі тлумачення, але не підлягають сумніву щодо їх доцільності. Ця обставина істотно уточнює зміст поняття «телеологічне тлумачення».

При тлумаченні Конституційним Судом норм Конституції і законів України орган конституційної юрисдикції, безумовно, звертається до телеологічного способу тлумачення, оскільки намагається в такий спосіб з'ясувати, яку мету ставила перед собою Верховна Рада, приймаючи відповідний закон. Цей спосіб тлумачення спрямований на з'ясування мети прийняття закону. Причому при розробці законопроекту тут ставляться не лишетактичні, а й стратегічні завдання унормування відповідного блоку

суспільних відно-син, не тільки тимчасові, а й перспективні цілі і завдання. Все це необхідно враховувати для того, щоб у процесі офіційного тлумачення не спотворити волю законодавця. Не слід забувати, що саме парламент втілює волю народу в чіткі законодавчі приписи і тільки Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади і жоден інший орган у державі не має таких можливостей. Завдання Конституційного Суду-виявити позицію парламенту, мету прийняття відповідального закону і дати обгрунтоване тлумачення його норм, коли в цьому виникає потреба.

Аналіз рішень Конституційного Суду України дає змогу виявити правові позиції органу конституційної юрисдикції щодо найбільш гострих проблем, у тому числі при обранні пріоритетів у разі вирішення відповідних питань. Конституція закріплює багато цінностей, і якщо вони конкурують між собою, то природно виникає проблема вибору, акцентування на конкретних цінностях. При тлумаченні Конституції може виникнути конкуренція цінностей, наприклад, з одного боку, між забезпеченням стабільності конституційного ладу, територіальної цілісності держави, а з другого-забезпеченням прав людини і громадянина, між правами корінного народу і правами національних меншин у мовній сфері тощо. Тлумачачи конституційні норми, Конституційний Суд не може своєю правовою позицією «підправляти» правову позицію парламенту. В умовах, коли суспільство перебуває на перехідному етапі свого розвитку, Конституційному Суду України, як і органам конституційної юрисдикції інших країн СНД, дедалі частіше доводиться стикатися з проблемою обрання пріоритетів і цінностей при перевірці актів на конституційність, офіційному тлумаченні Конституції і законів. Треба враховувати й те, що на його позицію нерідко істотно впливає поточна політична ситуація

Логічний спосіб тлумачення конституційної норми-це процес, в якому інтерпрета-тор за допомогою логічних прийомів оперує з матеріалом самої норми, не звертаючись до інших способів тлумачення. У результаті таких операцій загальний, абстрактний зміст конституційної норми набуває конкретного характеру, тобто наближається до реальних життєвих ситуацій.

Тлумачення правових норм має два рівні: а) навково-теоретичний, коли інтерпретується не тільки конкретний зміст волі законодавця, а й її загальний зміст. При цьому юридичні поняття розглядаються у світі загальної характеристики права як суспільного явища, його сутності, різних закономірностей розвитку. Відповідно інтерпретація закону на цьому рівні є ширшою, ніж правозастосовне тлумачення; б) практично-прикладне тлумачення чинного права, яке являє собою встановлення змісту закону щодо різних суб'єктів і життєвих ситуацій.

При логічному способі тлумачення правових норм застосовуються такі прийоми, як: а) логічне перетворення; б) логічний аналіз понять; в) висновок за ступенем (a fortiori); г) висновок аналогією; д) висновки від протележного (arguetrum a contrario); е) доведення до абсурду (redictio ad absurdum) тощо. Логічний аналіз понять є однією з найбільш поширених і складних операцій тлумачення.

Історико-політичний (іноді його називають історичним) методом у теорії права покликаний виявляти конкретно-історичні умови прийняття нормативно-правового акта або умови його застосування. Інтерпретатор Основного Закону (стосовно офіційного тлумачення Конституції- це судді Конституційного Суду) спирається при тлумаченні на знання конкретно-історичних умов і обставини прийняття Конституції, запропонованих у ході конституційного процесу варіантів нормативного закріплення тих чи інших блоків суспільних відносин. Процес пізнання виходить за межі чинної Конституції і потребує використання інших, нерідко ненормативних джерел. У цьому проявляється одна з особливостей даного методу тлумачення конституційних норм. Знання історії прийняття Конституції дає можливість доповнити і розширити відомості про зміст і спрямованість волі законодавця при її прийнятті, встановити, чому ті чи інші конституційні норми прийняті в тій чи іншій редакції. Істотне значення має аналіз різних проектів Конституції України.

Цей спосіб тлумачення дає можливість виявити мету, завдання прийняття Конституції, обстановку, в якій відбувається цей процес. Визнаючи важливу роль історичного методу тлумачення Конституції і законів України, слід урахувати й те, що цей спосіб інтерпретації є не головним, а факультативним і може використовуватися не завжди.

Практика діяльності Конституційного Суду України свідчить про те, що в процесі офісного тлумачення Конституції і законів він застосовує різні способи тлумачення конституційних норм поточного законодавства різних галузей національної правової системи. Найчастіше використовуються граматичний, системний (систематичний) і логічний методи тлумачення. Важливо, щоб у процесі інтерпретаційної діяльності комплексно застосувалися всі зазначені способи. Безумовно, під впливом різноманітних чинників позитивного характеру методологічний арсенал способів офіційного тлумачення норм Конституції і законів України буде розширюватися, поглиблюватися відповідно до процесу нагромадження досвіду їх тлумачення. Водночас є потреба в узагальненні вже існуючого досвіду способів цієї діяльності в Україні, що має істотне значення для реалізації конституційного законодавства, підвищення якості інтерпретаційної діяльності органу конституційної юрисдикції.

Тлумачать норми Конституції України не тільки Конституційний Суд України, а й державні органи, організації, вчені, різні суб'єкти права. Але офіційне тлумачення, результати якого мають загальнообов'язкове значення, дає тільки орган конституційної юрисдикції. Правотлумачувальна діяльність цього органу розширюється, збагачується і має суттєве значення для забезпечення стабільності конституційного ладу України, праві свобод людини і громадянина.

4. РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Прийняття Конституції є лише початковим етапом конституційного регулювання. Конституція формулює відповідні вимоги до поведінки суб'єктів права. Якщо зміст цих вимог не визначає спрямованості діяльності органів державної влади і є нормами поведінки людей, то конституція залишається красивим фетишем, який вимагає шанування, а не виконання. Конституція живе тільки тоді, коли вона втілюється в практичній діяльності державних і громадських органів, у поведінці різних суб'єктів правовідносини. Реалізація конституційних приписів має велике значення, виходячи з юридичних властивостей Конституції і насамперед із того, що вона володіє найвищою юридичною силою у правовій системі нашої держави. Предмет правового регулювання Конституції – не одна якась сфера суспільних відносин, а всі сфери, і в кожній із них проявляється її активна роль. І якщо конституційні норми «не працюють», то негативно впливає і на норми галузевого законодавства. Тому активно використовуючи закладений у Конституції України потенціал, можна суттєво вплинути на весь спектр соціальних процесів.

Реалізація Конституції – це втілення на практиці закладених у ній демократичних цінностей для забезпечення прав і свобод особи. Демократичний державно – правовий розвиток українського народу не може реалізовуватися за межами конституційних приписів. Саме Конституція юридично оформляє основні параметри державності, розподіляє повноваження між владними структурами, наділяє громадян, їх об'єднання правами і покладає обов'язки, створює правові передумови забезпечення в країні демократичного політичного режиму.

Реалізація конституційних норм – це втілення приписів Конституції в правомірних діях громадян, юридичних осіб, державних органів, їх посадових осіб.

Їх виконання відбувається в чотирьох формах: дотримання, використання, виконання і правозастосування. Реалізація цих норм пов'язана з

правомірною поведінкою суб'єктів державно-правових відносин, поведінкою, яка відповідає конституційним приписам.

Механізм реалізації конституційних норм – це сукупність правових і інституційних елементів, з допомогою яких забезпечується на практиці втілення конституційних приписів.

Механізм їх реалізації не обмежується суто юридичним блоком, оскільки на даний процес суттєво впливають соціально-економічна і політична ситуація, рівень правової і загальної культури, мораль, соціально-психологічна ситуація в країні, історичний етап розвитку держави і суспільства, геополітичний чинник. Важливим елементом механізму реалізації Конституції є державні структури, органи місцевого самоврядування, які забезпечують застосування конституційних норм у процесі нормотворчості, правозастосовчої і правоохоронної діяльності (інституційний блок).

Дотримання конституційних норм – це така форма їх реалізації, за якої суб'єкти державно-правових відносин утримуються від здійснення дій, що суперечать нормам Конституції та законів України. Так, ст. 68 Основного Закону встановлює, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Це модель пасивної поведінки суб'єктів правовідносин. У цій формі реалізуються заборонні конституційні норми, в їх основі знаходяться заборонні диспозиції. Заборонна диспозиція – це вимога до суб'єктів права утримуватись від відповідного варіанту негативної поведінки. Вимога дотримання конституційних приписів адресована всім без винятку суб'єктам права. У конституційному праві не так багато заборон. Це стосується і Конституції України, яка спрямована на забезпечення активної поведінки суб'єктів правовідносин.

Виконання конституційних норм – це активна поведінка суб'єктів правовідносин, яка випливає із конституційних приписів. Їх виконання на відміну від дотримання зумовлює не пасивну, а активну поведінку суб'єктів права. У Конституції встановлені такі способи виконання норм: а) всі суб'єкти

права мають виконувати Конституцію і закони; б) Українська держава зобов'язана виконувати міжнародні договори, якщо вони ратифіковані Верховною Радою України; в) громадяни повинні виконувати свої обов'язки.

Використання конституційних норм – це форма їх реалізації уповноваженими суб'єктами права шляхом реалізації наданих їм суб'єктивних прав у вигляді дозволу або правомочностей. При цьому цей дозвіл суб'єкт реалізовує на свій розсуд і своїми діями. Наприклад, громадянин може брати участь у виборах і референдумах, а може це право не реалізовувати. Так, згідно з Конституцією України (ст. 71) вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними, і відповідно ніхто не може примушувати громадянина брати участь у виборах і визначати за кого голосувати. Використовуючи конституційні норми, громадяни реалізують надані їм Основним Законом право на працю, на освіту, на житло та ін. Таким чином реалізуються уповноважуючі конституційні норми. Прикладом такої норми є: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності» (частина перша ст.41 Конституції України).

Застосування конституційних норм – це владна організуюча діяльність державних та інших органів, осіб, яка має своєю метою забезпечити адресатам цих норм реалізацію їх прав і обов'язків, а також гарантувати контроль за даним процесом. Застосування цих норм як форма реалізації Конституції України має місце в правозастосовчій діяльності органів державної влади та інших суб'єктів і відбувається у становленому законом порядку.

Таким чином, у конституційно-правовій сфері виконання і використання конституційних норм суб'єктами державно-правових відносин нерідко є недостатнім для їх реалізації. У відповідних випадках необхідні позитивні дії державних органів та органів місцевого самоврядування, громадських формувань, інших суб'єктів права.

Для стосування конституційних норм принципове значення має ст. 8 Конституції України, згідно з якою норми Конституції України є нормами

прямої дії. Це положення перше закріплене в конституційній практиці нашої держави. Але нормативний блок механізму реалізації Конституції передбачає можливість як безпосереднього застосування її норм, так і опосередкованого, тобто через норми галузевого законодавства. Застосовуючи конституційні норми, немає сенсу і необхідності протиставляти без посередню і опосередковану форми їх реалізації, оскільки найчастіше норми Конституції України реалізуються разом з нормами різних галузей національної правової системи. Це пов'язано з тим, що самих норм Конституції не завжди буває достатньо для втілення на практиці конституційних приписів. Специфіка конституційних норм полягає в тому, що вони недостатньо захищені власними санкціями на відміну від інших галузей права.

5. ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Порядок внесення змін до Конституції України визначається у тринадцятому розділі Основного Закону. Він спрямований на забезпечення як стабільності конституційного ладу, так і динаміки його розвідку з урахуванням суспільних потреб, які постійно змінюються. Аналіз норм цього розділу дає підстави стверджувати, що Конституція України належить до жорстких, важко змінюваних актів, що вона може бути змінена лише в особливому, закріпленому нею порядку. Саме сталий процесуальний порядок внесення до неї змін забезпечує стабільність правового змісту і можливість часткової зміни окремих положень у разі необхідності. Таким чином забезпечується, з одного боку, стабільність суспільних відносин, а з другого – можливість їх подальшого розвідку на де-мократичних засадах.

Характерними рисами конституційного порядку внесення змін до Конституції є такі. Право подання до Верховної Ради України законопроекту про внесення змін до Конституції України надається лише Президенту України та не менш як третині народних депутатів України від конституційного складу

Верховної Ради. Обмеження кола суб'єктів законодавчої ініціативи з цього питання є суттєвою конституційною гарантією стабільності Конституції.

Уперше в практиці конституційного регулювання в Україні вводиться диференційований підхід до зміни конституційного тексту. Так, зміни в розділах, окрім I, III і XIII, можливі лише в тому разі, якщо такий законопроект попередньо буде обговорений і схвалений більшістю народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Оскільки це схвалення не є остаточним, то воно приймається простою більшістю голосів від конституційного складу парламенту. Остаточне ж рішення приймається тільки на наступній черговій сесії Верховної Ради не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Ще складніший порядок внесення змін до Конституції України встановлюється до тих розділів, які є її фундаментальною основою. Згідно зі ст. 156 Конституції законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від її конституційного складу, та прийняття законопроекту кваліфікованою більшістю – двома третинами від конституційного складу парламенту. Чинним такий законопроект вважається тільки з моменту затвердження його всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України. Частина друга ст. 156 забороняє повторне подання законопроекту про внесення змін до цих розділів Конституції з одного й того ж питання на розгляд Верховної Ради України того самого скликання. Це може зробити парламент тільки наступного скликання.

Передбачений в Конституції України ускладнений механізм зміни конституційного тексту спрямований на забезпечення стабільності конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина. Так, згідно ст. 157 Конституції Основний Закон держави не може бути змінений, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності, чи на порушення територіальної цілісності України.

Це, звичайно, не означає, що другий розділ Конституції, присвячений основним правам, свободам і обов'язкам людини та громадянина, не може бути змінений узагалі. Конституція передбачає можливість подальшого розширення конституційних прав і свобод, посилення їх гарантованості. Згідно з частиною першою ст. 22 Конституції права і свободи людини і громадянина не є вичерпними. Так самим конституційно визнається можливість розширення кола основних прав і свобод особи. Водночас ні за яких обставин не може бути змінена Конституція України в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Досить важливим є положення ст. 158 Конституції України, яке забороняє повторне подання до Верховної Ради одного й того ж законопроекту, якщо він уже розглядався парламентом України і був ним відхилений, раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту. Ця конституційна норма спрямована на збереження стабільності Конституції. Її стабільності сприяє й те, що Верховна Рада протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Основний Закон гарантує конституційність законопроектів про внесення змін до Конституції з питань, які стосуються національної безпеки України, забезпечення прав і свобод людини і громадянина шляхом вимоги обов'язкового висновку щодо них Конституційного Суду України. Так, згідно зі ст. 159 Конституції України законопроект розглядається Верховною Радою за наявності висновків Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158. Стаття 157 Конституції України встановлює, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України, а ст. 158 передбачає, що законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту. Тільки щодо цих законопроектів необхідний висновок Конституційного Суду України. Щодо інших цього не передбачається.

Стосовно висновку Конституційного Суду щодо конституційності законопроекту, то він є важливою юридичною гарантією проте можливості порушення Основного Закону. Парламент не може прийняти законопроект до свого розгляду з петань, передбачених статтями 157 і 158 Конституції без цього висновку. Але навіть за наявності позитивного висновку законопроект може бути прийнятий або відхилений Верховною Радою, а прийнятий закон може бути не затвержений народом на всеукраїнському референдумі.

Таким чином, встановлений у тринадцятому розділі Конституції України ускладнений порядок зміни конституційного тексту на відміну від раніше діючої Конституції УРСР 1978 р. спрямований на забезпечення стабільності конституційних норм, що має суттєве значення для стабільності правової системи, її розвитку на демократичних засадах.

ГЛАВА 4.

ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Конституція України як Основний Закон держави займає центральне місце в системі законодавства, оскільки є головним джерелом права України. Розділ I «Загальні засади»-провідний у структурі Конституції, має особливе значення як для самої Конституції, та і для всієї системи національного законодавства.

У цьому розділі зкріплюється засади конституційного ладу України. Водночас є поняття «конституційний лад». А тому виникає запитання щодо тотожності чи відмінності цих термінів. У сучасній науці конституційного права, а такж у теорії держави і права поняття «конституційний лад» останнім часом використовується дедалі частіше для позначення досить чіткої системи суспільних відносин, що зкріплює функціональну і організаційну єдність суспільства, або як сукупність принципів, без яких лад держави не може бути конституційним.

У юридичній літературі немає єдиного розуміння поняття конституційного ладу, Але всі вчені юристи стоять на позиції, що наявність у державі Конституції ще не дає підстав існуючий суспільний лад вважати конституційним. Це зумовлено тим, що суспільний лад не можна вважати державно-правовою категорією на відміну від конституційного ладу. До того ж він може бути і неконституційним, оскільки вплив держави на людину і суспільство в цілому може здійснюватися і поза межами права. А тому термін «конституційний лад» не є синонімом терміна «суспільний лад».

Важливо виходить з того, що конституційне правління, правовий характер державної влади, правова держава, верховенство права тісно взаємопов'язані і водночас є найбільш важливою ознакою і передумовою конституційного ладу. Конституційний лад – це цілісна система соціально-

правових відносин і інститутів, які підпорядковані безумовним моральним і конституційним вимогам. Він має ґрунтуватися на сукупності найважливіших регуляторів, які допомагають закріпленню в суспільній практиці і в правосвідомості фізичних і юридичних осіб стабільних правових, гуманних, справедливих зв'язків між людиною, суспільством та державою.

Конституційний лад має реалізувати прагнення до соціального порядку на основі співіснування індивідуального та групового інтересів із загальними, забезпечувати пріоритет прав особи. Все це потребує з боку держави ефективних гарантій, без наявності яких існуючий лад не можна вважати конституційним.

Безперечно, найбільш важливим предметом свого регулювання Конституція має насамперед засади конституційного ладу, які й зумовляють його конституційну природу. Цими засадами є соціально-моральні установки і політико-правові правила розумної та справедливої організації суспільства, які обов'язково мають перебувати під захистом держави. Саме вони зумовлюють найважливіші ознаки конституційного ладу, форму правління, влади, державного устрою, політичного режиму, сутність України як держави, правового статусу людини і громадянина, принципи народовладдя та форми його здійснення, засади створення надійної системи державної безпеки, захисту суверенітету і територіальної цілісності України, правопорядку та зовнішньої політики нашої держави.

Якщо конституційний лад — це сукупність соціальних відносин, то його засади — система конституційно закріплених принципів, що їх регламентують. Стосовно конституційного ладу засади являють собою вужче поняття. Якщо вони закріплені тільки в Конституції держави, то сам конституційний лад встановлюється не тільки в Конституції, а і у відповідних конституційних законах. Наприклад, про власність, про місцеве самоврядування, про Конституційний Суд України, про громадянство та ін.

Загальновизнано, що саме засади конституційного ладу є найважливішим об'єктом конституційного регулювання. Це справді так, тому що засади закріплюють: 1) основні принципи, що виступають як керівні для різноманітних

сторін конституційного ладу; 2) базові цінності, на які суспільство орієнтується в розвитку конституційного ладу; 3) конституційно-правові норми і інститути, через які ці принципи та цінності дістають своє безпосереднє обґрунтування й закріплення і які зумовлюють їх юридичне значення.

Таким чином, можна вважати, що засади конституційного ладу — це система, в якій базові цінності є основою принципів, а останні конкретизуються в інститутах і нормах, що в цілому надає системі правового значення.

Засади конституційного ладу — досить специфічні правові норми, на основі яких формуються відповідні правовідносини. Ці норми мають ряд характерних ознак. Передусім вони закріплюють найважливіші засади побудови суспільства і держави і, як правило, не породжують конкретних правовідносин. Вони зумовлюють сутність правового впливу на всі сфери суспільних відносин і адресовані всім суб'єктам права. Способом захисту цих норм є загальний режим захисту Конституції, конституційного ладу. Вони мають здебільшого конституційну форму вираження; за своїм видом вони в основному є нормами-принципами, нормами-цілями, нормами-дефініціями. Практичну і правову реалізацію цілей конституційного ладу має забезпечувати вся правова система держави, всі галузі права. Цілеспрямованість засад конституційного ладу — забезпечення системного закріплення концептуальних ідей, визнаних найважливішими для суспільства і держави. За своїми функціями ці норми є головними для всіх інших правових інститутів. '

Засади конституційного ладу мають особливу юридичну силу. Це виявляється в обов'язках законодавця дотримуватися вказаних принципів при внесенні змін і доповнень до тексту Конституції. Конституційний Суд України також має виносити свої рішення в разі невідповідності правових норм суті основних принципів, які в будь-якому разі є непорушними. Якщо Конституції України належить перше місце в системі джерел права, то засади конституційного ладу є своєрідною «конституцією для Конституції». Саме засади є основним виміром Конституції.

Засади конституційного ладу країни відображають прагнення людини і суспільства до щастя, добра, справедливості, свободи, рівності, солідарності, гуманізму, демократії та порядку. У засадах конституційного ладу, як правило, закріплюється суспільний ідеал.

Ключове значення має положення про верховенство людини над державою. У засадах конституційного ладу має бути воображений принцип обмеження держави. Над нею знаходиться право і народний суверенітет, тобто саме вони мають верховенство, їх закріплення в Конституції спрямоване на здійснення контролю над владою, аби запобігти можливості її свавілля.

Надзвичайно важливим для засад конституційного ладу є їх цілісність. Будучи закріпленими в Конституції, вони стають умовою для тісної внутрішньої єдності і стабільності суспільства. Слід відзначити також і проблему співвідношення цілісності засад конституційного ладу і компромісу. Ця проблема зумовлена тим, що в демократичному суспільстві конституційний лад має бути формальним відображенням компромісу, який в ім'я загального правонаступництва є обов'язковим; незмінюваним.

І, звичайно, найважливішими в засадах конституційного ладу є його принципи. Їх перелік не може бути вичерпним. Тому вони не завжди бувають закріплені в розділі про засади, а можуть міститися й в інших розділах (наприклад, принцип судового контролю). Такими принципами засад конституційного ладу є: народовладдя, державний суверенітет; політична, економічна та ідеологічна багатоманітність; верховенство права; пріоритет прав і свобод людини і громадянина; рівність перед законом, право на рівний захист з боку закону; поділ влади; унітаризм; суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава; принцип забезпечення своїх національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва із зарубіжними країнами за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

2. ОСНОВНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Конституція характеризує Україну як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу (ст. 1). Ця стаття є однією із провідних, присвячених українській державності. Суверенітет є однією з ознак суверенної держави. Він надає можливість самостійно здійснювати через відповідні державні структури функції стосовно формування і реалізації як внутрішньої, так і зовнішньої політики України.

Із суверенності України випливає і її незалежність. Незалежною може бути суверенна держава, яка має право самостійно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без втручання в них будь-якої іншої держави.

Конституція характеризує Україну як демократичну державу, яка за формою правління є республікою. Про демократичний характер нашої держави свідчить те, що законодавчий орган, Президент України, місцеві ради обираються громадянами України на принципах періодичних, конкурентних, вільних виборів.

Україна проголошена соціальною державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Держава — для людини, а не навпаки. Саме такий зміст закладений в основу конституційних норм, які визначають загальнодержавну політику в соціальній сфері, забезпечують соціальну спрямованість економіки.

Україна проголошена в Конституції правовою державою. Таке закріплення, звичайно, ще не відображає реальності сьогодення, а є одним із перспективних завдань, яке необхідно вирішувати. Це — норма-ціль. Слід зазначити, що для правової держави характерні такі риси, як: верховенство права, закону, Конституції; визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина; взаємна відповідальність держави і громадянина; демократична форма правління; соціальна справедливість і гуманзм та ін.

Суверенітет України поширюється на всю її територію (ст. 2). Це положення означає, що жодна частина цієї території не може проголосити себе незалежною від суверенної влади держави. Згідно зі ст. 17 Конституції захист

суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішою функцією держави, справою всього українського народу. Принципові засади забезпечення національної безпеки України визначає Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. На Збройні Сили України покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. На відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких регламентуються відповідними законами, що вже прийняті і діють, покладається забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України. Важливим є положення про те, що Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян, з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. Держава бере на себе забезпечення соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. На території України забороняється створення і функціонування будьяких збройних формувань, не передбачених законом. Чинним законодавством встановлена кримінальна відповідальність за найманство і створення не передбачених законодавством воєнізованих формувань чи груп (ст. 260 Кримінального кодексу України). Не допускається розташування на території України іноземних військових баз. Утім, дане положення Конституції тісно пов'язане з п. 14 Перехідних положень Основного Закону.

Частина друга ст. 2 Конституції закріплює положення про те, що за своїм державним устроєм Україна є унітарною державою. На відміну від федерацій унітарні держави мають єдину конституцію, єдиний уряд, єдине законодавство тощо. До складу унітарних держав можуть входити одна або кілька адміністративно-територіальних одиниць, що користуються особливим статусом автономних утворень. В Україні такий статус має Автономна Республіка Крим, яка є невід'ємною складовою частиною України. Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки

відповідає її етнічному складу, вторичному минулому, економічним та культурним реаліям.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. Цілісність означає заборону насильницького поділу території держави, а під недоторканністю територію держави розуміють те, що інші держави зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на територію суверенної держави. Тільки Україна володіє повнотою суверенної влади і тільки вона може здійснювати територіальне верховенство.

Важливе значення має ст. 3 Конституції, яка встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Визначивши їх як найвищу соціальну цінність, Україна приєдналася до європейського і світового бачення цього питання, закріпила його загальнолюдське вирішення як обов'язкове для держави і всіх інших учасників суспільних відносин. У частині другій ст. 3 Конституція передбачає положення, яке обмежує державну владу, а саме відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, адже головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Принципово важливим є закріплення у ст. 4 Конституції єдиного громадянства. Це конституційне положення покликане забезпечити єдиний правовий статус для всіх громадян України. Єдине громадянство в Україні є необхідною умовою стабільності політичної і соціальної ситуації в державі. Громадянство має важливе значення для людини, впливає на її суб'єктивні права, їх обсяг, свободи, обов'язки, відповідальність. Конституція України закріплює порядок, згідно з яким підстави набуття і припинення громадянства України визначаються тільки законом. В Україні діє Закон «Про громадянство України» в редакції від 18 квітня 2001 р.

Стаття 5 Конституції закріплює республіканську форму правління. Поняття «республіка», яке вперше було запроваджене у Стародавньому Римі, дослівно означає «справа народу», але пізніше стало тлумачитися як «влада народу». Різноманітність республіканських форм правління залежить від того, якою мірою народ впливає на формування та діяльність органів держави.

Згідно з частиною другою ст. 5 Конституції носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Це можуть бути всеукраїнський та місцевий референдуми, вибори та інші форми. Конституція встановлює гарантії прав суверенітету народу. Це — заборона на узурпацію державної влади, оскільки єдиним її джерелом є суверенний народ, а також право народу визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Таке право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Необхідність здійснення в Україні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову закріплено в ст. 6 Основного Закону. Це — один із найбільш важливих принципів організації державної влади. Гілки влади, за Конституцією, є відносно незалежними, мають свою чітко встановлену компетенцію. Суверенні права на владу визнаються за всіма дієздатними громадянами або за їх більшістю, а управління здійснюється на основі народного представництва.

Сама ідея народного представництва як засіб обмеження правління верховної влади надзвичайно важлива, адже саме народу належить первинна, установча влада, саме він може вирішувати питання про зміну форми правління. І це знайшло чітке конституційне закріплення.

Важливим фактором узгодження діяльності гілок влади є система стримань і противаг, яка має урівноважувати їх владні повноваження. Це такі засоби стримань і противаг, як: а) законодавча влада обмежена референдумом (ст. 73), прямими виборами Президента (ст. 103), його правом вето (п. 30 ст. 106), Конституційним Судом (ст. 147); б) виконавча влада обмежена відповідальністю перед парламентом (пункти 10, 12, 13 ст. 85, ст. 113, ст. 115), підзаконним характером нормативних актів, щоприймаються (ст. 106), внутрішнім розподілом повноважень між Президентом і Кабінетом Міністрів (пункти 9, 10 ст. 106), між республіканською владою і місцевими органами влади.

Судова влада підпорядкована Конституції і закону (ст. 129), а її внутрішній розподіл виявляється в тому, що Конституційний Суд виділений із

загальної судової системи (ст. 147). Принципу поділу влади, який гарантується Конституцією України, відповідають: наявність сильного Президента, що володіє значними повноваженнями (ст. 102); механізмів контролю над Президентом (особлива процедура імпічменту — ст. 111); відповідального уряду (колективна та персональна відповідальність його членів — частина друга ст. 113, частина четверта ст. 115); участь парламенту в призначеній глави уряду (пункти 12, 24 ст. 85); неприпустимість сумісності депутатського мандата з міністерським портфелем (частина друга ст. 78) та ін.

Свої повноваження органи законодавчої, виконавчої та судової влади мають здійснювати в межах, встановлених Конституцією України та відповідними законами.

У Конституції України забезпечені правові та економічні умови функціонування місцевого самоврядування (ст. 7). У нормативному значенні положення даної статті пов'язані з принципом народовладдя. Україна розглядає самоврядування як фундаментальні засади устрою суспільства і держави. Місцеве самоврядування слід розглядати як форму залучення громадян України до участі в управлінні своїми справами.

Важливою умовою конституційного ладу є верховенство права та закону. У правовій конституційній державі влада має підлягати праву, а не право їй. Держава має бути у цьому зацікавленою, оскільки суспільство, що зорієнтоване на верховенство права, може стати носієм правового порядку, захисником миру, прав і свобод громадян. У ст. 8 Конституції України встановлено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Принцип верховенства права неприпустимо протиставляти принципу верховенства закону. Це виправдано лише в тому випадку, коли в поняття «закон» вкладається той самий зміст, що й у поняття «право». Якщо ж термін «закон» вживається у власному розумінні слова — як акт парламенту, то таке тлумачення принципу верховенства права слід вважати спрощеним.

Частина друга ст. 8 закріплює важливе положення про те, що Конституція має найвищу юридичну силу і згідно з преамбулою є Основним Законом України. Крім того, норми Конституції є нормами прямої дії (частина

третья ст. 8). Це дає можливість звертатися до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції навіть у тому разі, якщо відсутні відповідні нормативно-правові акти.

Надзвичайно важливе зовнішньополітичне і правове значення мають норми ст. 9 Конституції, згідно з якими чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 р. передбачає, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства. У цьому випадку такий міжнародний договір має таку ж юридичну силу, як і національний закон. Тому Закон України «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 р. обумовлює здійснення ратифікації міжнародних договорів не у формі постанови Верховної Ради України, як це було раніше, а шляхом прийняття спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України.

Ратифікації підлягають міжнародні договори про дружбу, взаємну допомогу та співробітництво; з питань позики та кредиту; територіальні; про громадянство та інші, ратифікація яких передбачена законом або самим міжнародним договором. Відповідні міжнародні договори подаються на ратифікацію Верховній Раді України Президентом України або Кабінетом Міністрів України. Важливим є те, що у разі виявлення розбіжностей між договором, поданим на ратифікацію, і Конституцією України, договір повинен надсилатися до Конституційного Суду України для одержання висновку щодо його відповідності Конституції. Слід зазначити, що Україна широко використовує практику ратифікації міжнародно-правових договорів. Лише за період з липня 1990 р. по грудень 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала близько 300 міжнародних договорів. Важливе значення має і положення Конституції про те, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення до неї відповідних змін.

Стаття 10 Основного Закону України закріплює українську мову як державну, покладає на державу обов'язок забезпечувати всебічний розвиток і

функціонування україно мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Водночас держава гарантує (а не лише виявляє турботу, як було раніше) вільний розвиток, використання і захист (останнє теж є новелою) мов національних меншин України. Спеціально виділено російську мову як таку, якою користується значна частина населення України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією та визначається законом. Нині цю функцію виконує Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. Питання мовної політики в Україні визначаються також іншими конституційними нормами. Наприклад, недопустимість привілеїв чи обмежень за мовними ознаками (ст. 24 Конституції), що порядок застосування мов визначається виключно законами України (ст. 92); щодо обов'язкового володіння державною мовою Президента України (ст. 103), професійними судьями (ст. 127), судьями Конституційного Суду (ст. 148). Держава повинна також сприяти вивченню мов міжнародного спілкування. У міжнародному вивченню є поняття «робоча мова ООН», якими є англійська, іспанська, російська і французька мови, та «офіційні мови ООН» — англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька.

Принципово важливим є закріплення в Конституції положень про сприяння держави консолідації та розвитку української нації, її вторичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11). Ці конституційні положення створюють правову базу для вирішення питань у цій сфері. До заходів законодавчого характеру належать прийняття Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р., Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992р., Державної програми відродження і розвитку освіти національних меншин в Україні на 1994—2000 рр. та ін.

Уперше в національне право запроваджується поняття корінних народів. Цим терміном, як правило, позначається категорія національних меншин, яка є самобутньою етнічною групою, що склалася вторично і споконвіку проживав

на території даної держави. Їх головна відмінність від національних меншин відвідо до Міжнародної Конвенції МОП 1989 р. полягає в наявності специфічних прав землевласності чи землекористування в тих регіонах, в яких вона проживає. Відповідного законодавства в Україні ще немає.

На конституційному рівні вперше закршені (ст. 12) положення про обов'язок держави дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Українська діаспора, тобто українці, що живуть за межами держави, за різними неофіційними даними, налічує 11 млн. осіб. Найбільші українські діаспори — у Росії (4,3 млн.), у США (2 млн.) та Канаді (1 млн. осіб). Йдеться про взаємне збагачення набутками духовної та матеріальної культури, поєднання інтересів українців у своїй державі та поза нею, залучення етнічних українців до розвитку і зміцнення зв'язків зі своєю етнічною батьківщиною.

Конституція в ст. 13 закріплює право власності українського народу на: землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, на природні ресурси які континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Слід зазначити, що визначення континентального шельфу вперше дається в ст. 1 Женевської Конвенції про континентальний шельф 1958 р. (ратифікована 10 листопада 1960 р.) і знаходить більш детальний розвиток у ст. 76 Конвенції ООН 1982 р. з морського права. Особливим правовим статусом користується і виключна (морська) економічна зона, спеціальний правовий режим якої визначається нормами міжнародного права.

Право власності українського народу на природні ресурси знайшло розвиток у чинному законодавстві Це закони «Про власність», «Про охорону навколишнього природного середовища», Водний кодекс, Лісовий кодекс, Кодекс України про надра та ін. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією. За загальним правилом, закріпленим Конституцією, природні ресурси можуть надаватися громадянам лише для користування.

Певні винятки з цього правила стосуються окремих об'єктів тваринного світу, а також земельних ресурсів.

Чинне законодавство про охорону навколишнього природного середовища розрізняє загальне і спеціальне природокористування громадян.

Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Власник повинен поважати інтереси інших людей, суспільства. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Порушення прав власності державою, фізичною чи юридичною особами зумовлює можливість притягнення винних до відповідальності.

Норма ст. 14 Конституції присвячена землі як основному багатству, що перебуває під особливою охороною держави. Конституційне положення щодо землі утворює принципово нову в нашій державі конституційну основу як для галузевого земельного законодавства, так і для господарської системи в цілому. Право власності на землю гарантується. Воно набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Положення Конституції підтверджується чинним земельним законодавством щодо обмеження категорії права власності на землю, закріплюючи таке право лише за громадянами України.

Відповідно до ст. 15 Конституції суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Забезпечення політичної багатоманітності означає свободу політичної діяльності об'єднань громадян (партій, рухів тощо), яка не забороняється законодавством України. Порядок створення об'єднань громадян визначається Законом України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. Конституція в ст. 37 встановлює певні обмеження щодо створення і діяльності об'єднань громадян. Наприклад, осередки політичних партій не можуть діяти в органах виконавчої та судової влади. Політичним партіям і громадським організаціям заборонено створювати воєнізовані формування.

Економічна багатоманітність означає можливість рівноправного існування різних форм власності та господарювання, однакову їх підтримку і захист з боку держави.

Ідеологічна багатоманітність — це право різних суб'єктів безперешкодно формулювати, пропагувати і втілювати в практику суспільних відносин різноманітні теорії, ідеї, погляди, які стосуються різних аспектів життя держави і суспільства. Сама держава, звичайно, дотримується певних політичних та ідеологічних концепцій, але вони не можуть офіційно проголошуватися державою пріоритетними та обов'язковими. З цією ж метою забороняється цензура, тобто обмежувальні заходи щодо здійснення свободи слова в засобах масової інформації. Все це має суттєве значення для розвитку в Україні суспільних процесів на демократичних засадах.

Однією із найважливіших, що безпосередньо стосується самого існування українського народу, здоров'я кожної людини, що проживає на території України, та майбутніх поколінь, є ст. 16 Конституції, яка покладає на державу забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу. Відповідно міністерства повинні розробляти і вводити в дію екологічні нормативи і правила екологічної безпеки. Вже створено досить розгалужену систему сучасного екологічного законодавства, наступним етапом розвитку якого є його кодифікація з урахуванням відповідних конституційних приписів.

Конституційне закріплення положення про обов'язок держави стосовно подолання наслідків Чорнобильської катастрофи визначається тим, що йдеться про безпрецедентне екологічне лихо планетарного масштабу. Ліквідація його наслідків ще довго потребуватиме цілеспрямованих державних заходів.

Ключове значення має положення ст. 18 Конституції про те, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними нормами і принципами міжнародного права. На жаль, у

Конституції не закріплені принципи зовнішньої політики України, наприклад, такі як: можливість участі в міжнародних організаціях та інших об'єднаннях, системах колективної безпеки; бажання наблизитися до загального і справедливого миру та ін. Водночас Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей перед іншими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права стосовно норм національного права. Ще в 1990 р. Україна проголосила намір стати нейтральною державою, яка не бере учасі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Конституція не закріпила без'ядерного і безблокового статусу України. Координацію і контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони України покладено на Раду національної безпеки і оборони (ст. 107), правовий статус якої визначається законом.

Новелою Конституції України є і ст. 19, згідно з якою правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Тобто держава має бути гарантом як надійної реалізації передбачених Конституцією і законами прав і свобод людини і громадянина, так і неприпустимості не передбачених законодавством втручання в життя і діяльність особи та примусового впливу на неї органів державної влади і місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Ці органи та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі і в межах повноважень та у спосіб, що передбачає Конституцією та законами України.

У Конституції (ст. 20) закріплені державні символи України — Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України, які є засобами ідентифікації суверенної держави. Державні символи є сукупністю конституційно затверджених знакових, образних чи музикальних виразів, що юридично уособлюють державу. Державний Прапор України — це національний прапор, який поєднує два притаманні українському минулому національні кольори (синій та жовтий) і являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького. Головним його елементом є малий Державний Герб України. Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького на слова П. Чубинського затверджений законом. Опис державних символів України та порядок їх використання також встановлюються законами, які приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Столицею України є місто Київ, спеціальний статус якого визначається Законом України «Про столицю України — місто-герой Київ».

Таким чином, основи конституційного ладу України являють собою цілісну систему основоположних принципів, які визначають демократичний вектор розвитку Української держави і суспільства.

ГЛАВА 5.
ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ

1. ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ГРОМАДЯНСТВА

Громадянство України — це постійний правовий зв'язок між фізичною особою і Українською державою, що проявляється у їх взаємних правах та обов'язках.

Громадянство слід розглядати як: а) суттєву характеристику основ правового статусу особи; б) як суб'єктивне право особи на громадянство і в) як правовий інститут конституційного права.

У першому аспекті це означає, що від наявності громадянства залежить обсяг правосуб'єктності особи, оскільки не громадяни володіють меншим обсягом прав, свобод і обов'язків. У другому аспекті це означає, що кожна людина має право на громадянство, тобто на постійний правовий зв'язок з відповідною державою. Право на громадянство як суб'єктивне право закріплюється не тільки в нормах конституційного права, а й у міжнародних документах.

Громадянство як правовий інститут — це сукупність конституційних норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини по набуттю, припиненню громадянства, процедур з питань громадянства. Предметом правового регулювання громадянства є саме ці питання. Громадянство в Україні регламентується такими актами, як Конституція України, Закон «Про громадянство України», а також «Порядком провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень», затвердженим Указом Президента України від 27 березня 2001 р. У ст. 4 Закону «Про громадянство України» встановлено, що питання громадянства регламентуються і міжнародними договорами, *і* якщо цими договорами

встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у Законі «Про громадянство України», то застосовуються правила міжнародного договору.

Інститут громадянства замінив інститут підданства. Термін «підданство» вживається лише у монархічних державах, і в тому ж значенні що й термін «громадянство».

Наявність у особи громадянства дає їй можливість користуватися всіма правами і свободами і нести всі обов'язки. Їх обсяг залежить від наявності чи відсутності у особи статусу громадянина даної країни. Громадянство — визначальний чинник для характеристики правового статусу особи, найважливіший його елемент.

Тому слід відрізнити поняття «народ» і «населення», оскільки на відміну від населення як сукупності осіб, що проживають на території України і становлять демографічну категорію, громадяни України утворюють її народ, що є державно-правовою категорією.

В інституті громадянства ємко проявляється суверенитет держави, оскільки Україна шляхом законодавчого регулювання визначає, хто є громадянином України. Право на громадянство — невід'ємне право кожної людини, що визначено у загальній декларації прав людини (ст. 15), у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 24). Відповідно до цього Україна вживає заходів щодо зменшення на своїй території випадків безгромадянства. Виходячи із значення інституту громадянства для кожної людини, суспільства і держави, питання регламентації відносин громадянства згідно зі статтями 85 та 92 Конституції України віднесено до виключної компетенції Верховної Ради України.

Громадянство — це постійний, а не тимчасовий правовий зв'язок. Він проявляється у просторі і в часі. Змістом громадянства є взаємні права і обов'язки громадянина і Української держави. Постійний правовий зв'язок між особою і державою виникає та існує в силу визнання державою даної особи своїм громадянином. Цей зв'язок проявляється у поширенні суверенної влади держави на дану особу, навіть якщо вона перебуває за кордоном. Тому цей

зв'язок є постійним і стійким. Відповідно громадяни володіють усім комплексом соціальних, економічних, особистих і політичних прав, несуть всі обов'язки, зобов'язані виконувати Конституцію і закони, захищати суверенітет і територіальну цілісність України. Держава ж повинна охороняти права і свободи громадян, створювати належні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод. Це випливає з того, що згідно з Конституцією (ст. 3) утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, що Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами (ст. 25).

Таким чином, громадянство в Україні характеризується:

- а) стійким характером зв'язків Української держави і особи;
- б) індивідуальним, документально юридично оформленим громадянством кожної людини (наявність відповідного документа, який містить вказівку на громадянство); в) двостороннім зв'язком людини і держави, що проявляється у їх взаємних правах і обов'язках; г) поширенням на громадянина суверенної влади держави як всередині країни, так і за її межами.

2. ПРИНЦИПИ ГРОМАДЯНСТВА

Принципи громадянства України — це *euxidni* засади, керівні *idei*, які одержали закріплення в законодавстві у взаємовідносинах між державою і особою.

Конституція України і Закон «Про громадянство України», інші акти встановлюють принципи громадянства. Йдеться про головні принципи. «Принцип» у перекладі з латинської (*principium*) означав «засади», «основа».

Ці принципи знайшли втілення в Конституції України 1996 р., у Декларація про державний суверенітет України, в Декларації прав національностей України, в Законі «Про національні меншини», в Законі «Про громадянство України». Вони складають ципсну систему ідей, які є основою

законодавства про громадянство, у взаємовідносинах між Українською державою і громадянином.

У ст. 2 Закону «Про громадянство України» встановлюється, що законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах: а) єдиного громадянства; б) запобігання виникненню випадків безгромадянства; в) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; г) визнання права громадянина України на зміну громадянства; є) неможливості автоматичного набуття громадянства іноземцем чи особою без громадянства та автоматичного його припинення; д) рівності перед законом громадян незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; е) збереження громадянства України незалежно від місця проживання.

Громадянство в Україні базується на таких принципах: 1) єдиного громадянства України; 2) запобігання виникненню випадків безгромадянства; 3) неприпустимості позбавлення громадянина України громадянства; 4) неможливості автоматичного набуття і втрати громадянства; 5) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і часу набуття ними громадянства України; 6) збереження громадянства незалежно від місця проживання громадянина України; 7) визнання права громадянина на зміну громадянства; 8) захисту і піклування про громадян України, що перебувають за межами України; 9) невидачі громадян України іноземній державі.

Принцип єдиного громадянства, закріплений в ст. 4 Конституції України і у ст. 2 Закону «Про громадянство України», означає, що виключається можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі громадянства Автономної Республіки Крим. Законодавство України не допускає існування подвійного громадянства в нашій державі. Сутність цього принципу полягає в тому, що громадянин України не може одночасно мати громадянство іншої держави. Це конституційне положення спрямоване на забезпечення єдиного правового статусу для всіх громадян України та однакового правового зв'язку кожного громадянина з державою. Не тільки безгромадянство (апатризм), а й подвійне

громадянство є негативним явищем. У сучасній практиці в результаті колізій правових норм, що врегульовують питання громадянства, можуть виникнути ситуації, коли одна й та ж особа визнається громадянином кількох держав. Для запобігання виникненню таких ситуацій держави укладають угоди, спрямовані на скорочення кількості осіб з по-двійним громадянством та створення умов, які запобігали б виникненню подвійного громадянства. На це спрямована і Конвенція про скорочення безгромадянства.

Принцип Запобігання виникненню випадків безгромадянства, закріплений у ст. 2 Закону «Про громадянство України», означає недопустимість втрати громадянином України громадянства внаслідок колізій законодавства України із законодавством інших держав, громадянство яких бажає придбати громадянин України. Тому згідно з п. 2 ст. 9 закону особи, які є іноземцями, мають взяти зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженими органами відповідної держави, до органу, що прийняв документа про прийняття її до громадянства України, протягом року з моменту прийняття їх до громадянства України.

Принцип недопустимості позбавлення громадянства громадянина України має особливе значення. Він закріплений у Конституції України (частина перша ст. 25), у Законі «Про громадянство України» (п. 3 ст. 2) і відповідає світовим стандартам, зокрема ст. 15 Загальної декларації прав людини про те, що кожна людина має право на громадянство. У частині другій ст. 15 Декларації встановлено: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство». У радянські часи позбавлення громадянства широко застосовувалося як форма боротьби з інакомислячими, як своєрідна форма репресії.

Позбавлення громадянства — це розторгнення громадянських зв'язків за ініціативою держави в односторонньому порядку, що не передбачає як умови згоди на це громадянина. Заборона конституційного законодавства України на застосування позбавлення громадянства впливає із права людини на громадянство, двостороннього характеру зв'язків щодо громадянства між

людиною і державою, недопустимою розірвання цих зв'язків, як однією, так і другою сторонами без взаємної згоди.

Принцип неможливості автоматичного набуття і втрати громадянства закріплений у п. 5 ст. 2 Закону «Про громадянство України». У ньому встановлюється, що громадянство в Україні ґрунтується на принципі неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства шляхом укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоло-віком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя у результаті припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя. У ст. 19 вказується на підстави втрати громадянства України. Але воно втрачається не автоматично, тобто при настанні відповідного юридичного факту, що є підставою втрати громадянства, а з моменту видання Президентом України указу (ст. 22). Це стосується й неможливості автоматичного придбання громадянства. Ст. 9 закону послідовно проводить принцип стійкого правового зв'язку громадянина з державою, що є суттєвою ознакою громадянства. При цьому вона виходить із положення Конвенції про громадянство заміжньої жінки (1957 р.), в якій визначається, що ні укладання, ні розірвання шлюбу з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіком в період шлюбу не веде до автоматичної зміни громадянства жінки. Але вона може набути громадянство чоловіка в порядку натуралізації.

Принцип рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і часу набуття ними громадянства України, закріплений у п. 6 ст. 2 Закону «Про громадянство України», означає, що кожний громадянин України володіє однаковими правами, свободами і обов'язками незалежно від підстав набуття громадянства. Не має значення час його набуття. Ця норма впливає з частини першої ст. 24 Конституції України, яка закріплює основоположний принцип конституційного ладу України і світового конституціоналізму: громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Принцип рівності громадянства передбачає

необхідність застосування однакових стандартів прав, свобод і обов'язків для всіх громадян України незалежно від будь-яких ознак і обставин, у тому числі часу придбання громадянства.

Принцип збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України, закріплений у п. 7 ст. 2 Закону «Про громадянство України», означає, що виїзд громадянина за межі території держави не означає втрати ним громадянства. Згідно з Законом «Про громадянство України» від 16 квітня 1997 р. однією із підстав втрати громадянства було те, що особа, яка перебуває за межами України, не стала без поважних причин на консульській об'єкті у термін 7 років. Сьогодні такої підстави для втрати громадянства немає.

Принцип визнання права громадянина на зміну громадянства, закріплений у п. 4 ст. 2 Закону «Про громадянство України», означає, що громадянин має право вільно, без особливих перепон, змінити своє громадянство в порядку, встановленому законодавством. У частині першій ст. 25 Конституції України закріплено: «Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство». Це один із основоположних конституційних принципів, який характеризує не тільки інститут громадянства, а й у цілому правовий статус особи, є воображенням демократизму конституційного ладу. Права громадянина на зміну громадянства ніхто не може позбавити. Стійкий характер правових зв'язків особи і Української держави не означає насильницького, примусового утримання людини в громадянстві. Це б ущемлювало її свободу і суперечило тенденції демократизації суспільних відносин.

Принцип захисту і тлумачення про громадян України, що перебувають за межами України, закріплений у частині третій ст. 25 Конституції в положенні «Україна гарантує тлумачення та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами». Це зобов'язує дипломатичне представництво і консульські установи України, посадових осіб вживати необхідних заходів для забезпечення прав українських громадян, які

перебувають за кордоном, користуватися в повному обсязі правами, наданими законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держави перебування громадянина.

Принцип невидачі громадян України іноземній державі впливає із положення частини другої ст. 25 Конституції про те, що: «Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі». Із цього принципу є винятки, які впливають із міжнародних зобов'язань України. Обмеження щодо невидачі державою своїх громадян іншим державам містяться у нормах кримінального права. Відповідно до законодавства України громадянин України, який учинив злочин за межами України, підлягає кримінальній відповідальності за Кримінальним кодексом України. Але це не означає, що цей громадянин не може бути притягнутий до відповідальності за місцем учинення злочину, тобто за кордоном.

3. ПІДСТАВИ І ФОРМИ НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ

При розгляді питань громадянства будь-якої держави виникає необхідність з'ясувати, кого ж вважати громадянином цієї держави, оскільки визначення кола осіб, що належать до громадянства, є її суверенним правом. Згідно зі ст. 3 Закону «Про громадянство України» громадянами України є: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України; 2) особи незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у

паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України. Особи, зазначені у п. 1 частини першої цієї статті, є громадянами України з 24 серпня 1991 р., зазначені у п. 2, — з 13 листопада 1991 р., а у п. 3 — з моменту внесення відмітки про громадянство України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є: паспорт громадянина України; свідоцтво про належність до громадянства України; паспорт громадянина України для від'їзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; проїзний документ дитини; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

Відповідно до ст. 6 закону громадянство України набувається на таких підставах: за народженням; за територіальним походженням; у результаті прийняття до громадянства; поновлення у громадянстві; усиновлення; встановлення над дитиною опіки чи піклування; встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; шляхом встановлення батьківства; за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України. Встановлені підстави набуття громадянства відповідають інтересам нашої держави та загальновизнаним принципам міжнародного права.

Одержання громадянства за народженням (філіація) є головною формою набуття особою статусу громадянина держави. У будь-якій країні переважна більшість її громадян має такий свій статус саме за народженням. У Законі «Про громадянство України» (ст. 7) закріплюються такі форми набуття громадянства України за народженням. Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на

законних підставах проживають на території України, є громадянином України. Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від іноземця і особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України. Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України. Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

У нормах законодавства України, що регулюють питання набуття громадянства України, поєднуються принципи права крові та права ґрунту. Стаття 7 закону базується на положенні міжнародних документів щодо зменшення кількості осіб без громадянства, зокрема п. 3 ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 1 ст. 1 Конвенції про скорочення випадків безгромадянства.

Набуття громадянства України за територіальним походженням означає, що особа, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 р. на території, яка стала територією України відповідно до ст. 5. Закону України «Про правонаступництво України», а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської

Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України.

Важливою підставою набуття громадянства України є прийняття до громадянства України, яке визначається як **натуралізація**, або укорінення. Натуралізація — це надання органами державної влади країни громадянства зацікавленні особі на її прохання відповідно до визначеної законодавством процедури.

Є дві основні форми натуралізації: індивідуальна натуралізація і натуралізація у результаті правонаступництва держави. Останній вид натуралізації автоматично виникає в момент утворення нової держави. Надання громадянства в порядку натуралізації відбувається на основі вільного волевиявлення особи. Індивідуальну натуралізацію поділяють на таку, що ґрунтується на особливому виборі, і натуралізацію у результаті прийняття закону.

У ст. 9 Закону «Про громадянство України» визначається ряд вимог та умов, які є обов'язковими для прийняття особи до громадянства України. Це: визнання і дотримання Конституції та законів України; зобов'язання припинити іноземне громадянство або непереходження в іноземному громадянстві; безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років; отримання дозволу на постійне проживання в Україні володіння державною мовою або розуміння в обсязі, достатньому для спілкування, але ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі); наявність законних джерел існування. Ця вимога не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок.

У Законі «Про громадянство України» (ст. 9) визначені обставини, за яких громадянство не може бути надане. Так, до громадянства України не приймається особа, яка: вчинила злочин проти людства чи здійснювала

геноцид; засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до позбавлення або зняття судимості); вчинила на території іншої держави діяння, яке визнане законодавством України тяжким злочином. Особа, яка набула громадянство України і подала декларацію про відмову від іноземного громадянства, зобов'язується повернути паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави. Датою набуття громадянства України у випадках, передбачених ст. 9 закону, є дата видання відповідного указу Президента України.

Одним із способів набуття громадянства є **поновлення у громадянстві України**, яке прийнято визначати як репатріацію, або реінтеграцію. Цей спосіб є важливим для тих осіб, які раніше перебували у громадянстві України, але за якихось обставин його втратили. Закон передбачає, що така особа може бути поновлена у громадянстві України за її клопотанням. Репатріація відрізняється від натуралізації спрощеним порядком набуття громадянства. Згідно зі ст. 10 Закону «Про громадянство України» особа, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживав вона постійно в Україні чи за кордоном, за відсутності обставин, передбачених частиною п'ятою статті 9 цього закону. Особа, яка після припинення громадянства України набула іноземне громадянство, повернувшись в Україну на постійне проживання, подала заяву про поновлення у громадянстві України, за відсутності підстав, передбачених частиною п'ятою ст. 9 цього закону, реєструється громадянином України. При цьому особа бере зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до органу, що прийняв документи про поновлення її у громадянстві України, протягом року з моменту поновлення її у громадянстві України. Якщо особа, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави для отримання такого документа, з незалежних від неї причин не може його отримати або їй надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, вона подає декларацію про відмову

від іноземного громадянства. У громадянстві не поновлюються особи, які втратили громадянство України внаслідок подання неправдивих відомостей або фальшивих документів.

Датою набуття громадянства України у випадках поновлення громадянства є дата реєстрації набуття особою громадянства України. Особа, яка набула громадянство України і подала декларацію про відмову від іноземного громадянства, зобов'язується повернути паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави.

Закон «Про громадянство України» регламентує підстави **набуття дітьми громадянства України** у результаті усиновлення, внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, у зв'язку з перебуванням у громадянстві України її батьків чи одного з них, у результаті встановлення батьштва, набуття громадянства України особою, визаною судом недієздатною, у результаті встановлення над нею опіки громадянина України (ст. 11 —15). Набуття громадянства України дітьми вшом від 15 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою.

Аналіз Закону «Про громадянство України» свідчить, що в ньому закршлено змішану систему набуття громадянства, за якої переважне значення надається принципу права крові, який поєднується із застосуванням принципу права ґрунту.

Вщповщно до п. 10 ст. 6 Закону «Про громадянство України» громадянство набувається і **за підставами, передбаченими міжнародними договорами України**. Таке набуття громадянства має місце: а) при об'єднанш двох і більше держав в одну і при розпаді великої держави; б) при укладанш мирних договорів, угод з питання репатріацп, спеціальних угод з територіальних питань, які пов'язані з переходом частини територп від однієї держави до другої (цесія), обміну окремими частинами території, продажу частини території.

У разі територіальних змін можливі оптаця і трансферт. **Оптаця** — це добровщний вибір особою громадянства шляхом подання щдивщувальної

заяви про те, що оптант бажає жити на території держави, якш передається територія його проживання. **Трансферт** — автоматична зміна громадянства, коли разом з переходом території автоматично змінюється громадянство незалежно від згоди чи незгоди населення території, яка переходить під юрисдикцію іншої держави. Наприклад, фактично трансферт відбувся при об'єднанні НДР і ФРН.

4. ПІДСТАВИ І ФОРМИ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ

Припинення громадянства — це припинення постійного правового зв'язку особи з Україною державою.

Сучасний досвід правового регулювання громадянства свідчить, що громадянство може припинятися за такими підставами: 1) в силу закону; 2) позбавлення громадянства; 3) внаслідок виходу або втрати громадянства; 4) на підставі міжнародних договорів; 5) внаслідок припинення існування держави як суб'єкта міжнародного права.

Згідно зі ст. 17 Закону «Про громадянство України» громадянство припиняється: а) внаслідок виходу з громадянства України; б) внаслідок втрати громадянства України; в) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Вихід з громадянства — це припинення громадянства за ініціативою особи.

Європейська конвенція містить норму, відповідно до якої всі держави, що підписали конвенцію, зобов'язані передбачити можливість припинення громадянства за бажанням особи. Право особи на вихід із громадянства закріплено в частині другої ст. 15 Загальної декларації прав людини, в положенні про те, що Ніхто не може бути позбавлений права зміни громадянства. Більшість європейських держав не дозволяють виходу із

громадянства, якщо це призведе до апатризму, тобто без-громадянства особи. Встановлення вщповщних обмежень що-до виходу з громадянства є правом!рним.

Вихщ із громадянства України — головна щстава його припинення. Конституця України (частина перша ст. 25) встановлює, що громадянин України не може бути позбавлений права змшити громадянство. Вихщ із громадянства — акця добровольна, яка вщбувається за особистим клопотанням громадянина на !м'я Президента України. Шхто не має права заборонити особі зм!нити своє громадянство. Згщно Зі ст. 18 Закону «Про громадянство України», особа яка вихала на поетшне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за П клопотанням.

При цьому суттєве значення має вир!шення питання про громадянство дгтей. Закон передбачає таю вар!анти розв'язання ще! проблеми. Якщо дитина вихала разом з батьками на постшне проживання за кордон і батьки виходять з грома-дянства України, за клопотанням одного з батьк!в разом з батьками з громадянства України може вийти і дитина. Якщо один з батьшв ви!хав разом з дитиною на постшне проживання за кордон і виходить з громадянства України, а другий за-лишається громадянином України, дитина може вийти з громадянства України разом з тим 13 батыав, який виходить з громадянства України, за його клопотанням. Якщо один з ба-тьшв вшхав разом з дитиною на постшне проживання за кордон і виходить з громадянства України, а другий є шоземцем чи особою без громадянства, дитина може вийти з громадянства України разом з тим 13 батьк!в, який виходить з громадянства України, за його клопотанням. Якщо дитина вшхала на постшне проживання за кордон і її батьки вийшли з громадянства України, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьк!в. Якщо дитина вшхала на постшне проживання за кордон з одним 13 батьк!в і Вип ви-йшов з громадянства України, а другий є громадянином Украї ни, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням про це того з батыав, який вийшов з громадянства Украї ни. Якщо дитина вшхала на постшне проживання за кордон з одним із батьк!в і вш вийшов з громадянства України, а другий є

шоземцем чи особою без громадянства, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням того з батьшв, який вийшов з громадянства України. Дитина, яка набула за народженням громадянство України, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьшв незалежно в'яз мкця проживання дитини. Дитина, яка усиновлена подруж-жям, один з якого е громадянином України, а другий е шоземцем, може вийти з громадянства України за клопотанням усиновителя, який е шоземцем. Дитина, усиновлена шозем-цями або особами без громадянства, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з усиновителів.

Принципове значення мае положення, що вихщ дггей вь ком В1Д 15 до 18 рошв з громадянства України може вщбува-тися лише за їх згодою.

В законі закріплено, що вихщ з громадянства України не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихщ з громадянства України, в Укра'нп притягнуто як обвинувачену у кри-мшальнш справі або стосовно яко! в Україні е обвинувальний вирок суду, що набрав чинносй і пщлягае виконанню.

Датою припинення громадянства України у випадках, пе-редбачених щею статтею, е дата видання вщповщного указу Президента України. Таким чином, не йдеться про автоматич-ну втрату особою громадянства.

Втрата громадянства. Закон України «Про громадянство України» (ст. 19) встановлюе тдстави втрати громадянства України. Такими тдставами е: 1) якщо громадянин України теля досягнення ним повнолггтя' добровольно набув громадянство шшо! держави. Добровшьним набуттям громадянства шшен держави вважаються Всі випадки, коли громадянин України за свош вшьним волевиявленням, вираженим у фор-мі письмового клопотання, набув громадянство шшо! держа-ви або якщо вш добровольно отримав документ, що тдтвер-джуе наявність набуття ним шоземного громадянства, за ви-нятком випадків, якщо: а) діти при народженш одночасно з громадянством України набувають також громадянство іНтої держави; б) дгги, фІКі е громадянами України і усиновлені іНО-земцем, набувають громадянство усиновителя; в) громадянин України автоматично набув громадянство іНтої держави у результат одруження з шоземцем; г) згщно із законодавством іНтої держави іі

громадянство надано громадянину України автоматично без його добровільного волевиявлення і він не отримав добровільного документу, що підтверджує наявність у нього громадянства цієї держави; 2) якщо іноземець набув громадянство України і не подав у порядку, передбаченому частиною п'ятою ст. 8, п. 2 частини другої ст. 9 та частиною другою ст. 10 цього закону, документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього; 3) якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство; 4) якщо особа набула громадянство України на підставі ст. 9 цього закону у результаті подання евідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів; 5) якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи місцевого самоврядування цієї держави.

В Законі «Про громадянство України» визначена правосуб'єктність громадянина України, який подав заяву про вихід з громадянства, щодо якого оформляється втрата громадянства. Така особа до набрання чинності рішенням про припинення громадянства користується всіма правами і несе всі обов'язки громадянина України.

У ст. 21 цього закону встановлено, що рішення про оформлення набуття громадянства України скасовується, якщо особа набула громадянство України вщповщю до статей 8 та 10 цього закону шляхом обману, внаслідок подання свщомо не-правдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого факту, за наявності якого особа не може набути громадянство України.

5. Повноваження державних органів, що вирішують питання громадянства. Процедури з питань громадянства

Питання громадянства досить складні. Ними займаються різні державні органи. За Законом «Про громадянство України», це — Президент України,

Комісія при Президентів України з питань громадянства, спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань громадянства і щпорядковані йому органи, Міністерство закордонних справ України, дипломатичне представництво, консульські установи. Крім цих органів, питаннями громадянства займаються органи внутрішніх справ різних рівнів, суди.

У системі державних органів особливе місце займає Президент України, який: приймає рішення і видає укази відповідно до Конституції України і цього закону про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України; визначає порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень; затверджує Положення про Комісію при Президентів України з питань громадянства.

Комісія при Президентів України з питань громадянства: 1) розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань; 2) повертає документи про прийняття до громадянства України чи про вихід з громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України; 3) контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Комісія при Президентів України з питань громадянства (далі — Комісія) у своїй діяльності керується нормами Конституції України, Закону «Про громадянство України», цими законами, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, а також «Положенням про Комісію при Президентів України з питань громадянства», затвердженим Указом Президента України від 27 березня 2001 р. Ця Комісія є допоміжним органом при Президентів України. Вона утворена відповідно до Закону «Про громадянство України». Комісія діє у складі голови, заступника голови, відповідального секретаря та членів. Заступником голови Комісії за посадою є керівник Управління з питань громадянства Адміністрації Президента

України, вщповщальним секретарем КоМісії — завщувач сектору по забезпеченню д!яльност! КоМісії з питань громадянства цього Управлшня.

Для реал!зацп своїх завдань КоМісіф! має необхщт повноваження: право повертати документи про прийняття до громадянства України чи про вихщ з громадянства України Мастерству внутршшх справ України або Мшкггерству закордонних справ України для їх оформлення вщповщно до вимог чинного законодавства Укра'ши; одержувати в установ-леному порядку в!д центральних та м!сцевих орган!в вико-навчо! влади матер!али, необхщн! для розгляду заяв про прийняття до громадянства України і про вихщ з громадянства Укра'ши, подань про втрату громадянства України тощо.

Згщно Зі ст. 24 Закону «Про громадянство України» спе-щально уповноважениицентральний орган виконавчо! влади з питань громадянства і пщпорядковаш йому органи здшсню-ють так! повноваження: 1) приймають заяви разом з необхщними документами щодо прийняття до громадянства України та виходу з громадянства України, перев!ряють правильсть їх оформлення, вщсутшсть шдстав, за наявност! яких особа не приймається до громадянства України, а також тдетав, за наявност! яких не допускається вихщ з громадянства Украї ни, і разом Зі своїм висновком надсилають на розгляд КоМісії при Президентов! України з питань громадянства; 2) готують подання про втрату особами громадянства України і разом з необхщними документами надсилають на розгляд КоМісі! при Президентов! України з питань громадянства; 3) приймають рниення про оформлення набуття громадянства України особами за шдставами, передбаченими пунктами 1, 2, 4—10 ст. 6 цього закону; 4) скасовують прийняй ними р!шення про оформлення набуття громадянства України у випадках, пере-дбачених ст. 21 цього закону; 5) виконують р!шення Президента України з питань громадянства; 6) видають особам, яю набули громадянство України, паспорти громадян України, свщцтва про належшсть до громадянства України (для осіб вшом до 16 роув), тимчасов! посвщчення громадянина України, прокзш документа дитини, довщки про припинення громадянства України; 7) вилучають у осіб, громадянство Украї ни яких припинено, паспорти громадянина України,

свщцтва про належщсть до громадянства Украши, тимчасов1 посвщчення громадян Украши, паспорти громадянина Украши для ви1зду за кордон, прокзш документа дитини; 8) ведуть облж ос1б, яю набули громадянство Украши та припинили громадянство Украши.

Специально уповноважений центральний орган виконавчо! влади з питань громадянства раз на швр1ччя повинен шфор-мувати КоМісію при Президентов! Украши з питань громадянства про виконання р1шенб Президента Украши з питань громадянства. Вш і шдпорядковат йому органи здшснюють повноваження, передбачеш частиною першою ст. 21 закону, стосовно ос1б, як1 проживають на територп Украши.

М1н1стерство закордонних справ Украши, дипломатичш представництва і консульсьш установи Украши здшснюють повноваження, передбачеш ст. 24 Закону «Про громадянство Украши» стосовно ос1б, яш постшно проживають за кордоном.

Процедури провадження справ з питань громадянства детально регламентуються в затверженому Указом Президента Украши 27 березня 2001 р. «Порядку провадження за заява-ми і поданнями з питань громадянства та виконання прийня-тих р1шень». Цей документ вщповщно до Закону «Про громадянство Украши» м1стить: перелж документе, яю. подаються для встановлення належност1 до громадянства, прийняття до громадянства; оформлення набуття громадянства Украши; припинення громадянства Украши; скасування р1шень про оформлення набуття громадянства Украши; процедуру подання цих докумен1в та провадження за ними; виконання прийнятих р1шенб з питань громадянства Украши.

Так, для оформлення поновлення у громадянств1 Украши особа, яка теля прийняття громадянства Украши не набула шоземного громадянства, подає так! документи: а) заяву у двох прим1рниках про поновлення у громадянств1 Украши; б) три фотокартки (розм1ром 35 на 45 мм); в) довщку про припинення громадянства або шший документ, що тдтверджує припинення громадянства Украши; г) декларацю про вщсут-н1сть шоземного громадянства.

Законодавчо врегульований порядок виконання прийнятих рішень з питань громадянства. Так, у разі прийняття щодо особи рішення про встановлення належності до громадянства України, прийняття до громадянства України або оформлення набуття громадянства України головні управління МВС України в Автономній Республіці Крим, Місті Києві, Київській області, управління МВС України в областях, Місті Севастополі, дипломатичне представництво чи консульська установа України за місцем і проживання реєструють особу громадянина України. Такій особі видається довідка про реєстрацію особи громадянином України, яка подається нею для одержання документів, що підтверджують громадянство України. Особам, які постійно проживають за кордоном і набули громадянства України, за винятком осіб, які взяли, зобов'язання припинити шлюбне громадянство, дипломатичне представництво чи консульська установа України видають паспорт України для в'їзду за кордон або свідоцтва про належність до громадянства України.

Загальний строк виконання рішень з питань громадянства не повинен перевищувати одного місяця.

Закон «Про громадянство України» встановлює порядок оскарження рішень з питань громадянства, дії чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб. Скасування з питань громадянства, прийнята спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань громадянства, Міністерством закордонних справ України та її органами, можуть бути оскаржені в установленому законом порядку до суду. Діяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду справ про громадянство і виконання рішень з питань громадянства, можуть бути оскаржені у судовому та адміністративному порядку. Особи, які постійно проживають за кордоном, оскаржують неправомірні дії чи бездіяльність посадових осіб дипломатичних представництв чи консульських установ України в установленому законом порядку до суду.

Таким чином, всі ці дані вважати, що інститут громадянства в Україні відповідає міжнародно-правовим стандартам і його норми спрямовані на

забезпечення стшого правового зв'язку людини і Украшсько! держави, на
забезпечення прав особи в р1зних сферах суствльного життя.

ГЛАВА 6. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЙОГО СТРУКТУРА

Питання про права і свободи громадянина є складовою частиною проблем фактичного становища особи в суспільстві й державі. Воно визначається не тільки юридичними нормами, а й ширшими соціальними нормами і називається суспільним статусом особи. Відповідно правовий статус особи є лише частиною й суспільного статусу і стосується тільки зв'язків з державою.

Правовий статус — це юридично закріплене становище особи в державі й суспільстві

Юридичне оформлення фактичного становища здійснюється різними шляхами і способами, з допомогою специфічних засобів. Воно починається з того, що людина визнається суб'єктом діючого в суспільстві права і наділяється при цьому правоздатністю, після чого вона може вступати у взаємини правовідносини. В історії розвитку цивільного права далеко не всі люди визнавалися суб'єктами права (наприклад, раби) або визнавалися лише частково (кротки).

Є кілька видів правового статусу: 1) загальний, або конституційний, статус людини і громадянина; 2) спеціальний, або родовий, статус окремих категорій громадян; 3) індивідуальний статус, який характеризує стать, вік, сімейний стан тощо; 4) статус іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним громадянством; 5) галузеві правові статуси (адміністративно-процесуальний, кримінально-процесуальний тощо).

Загальний правовий статус - це статус особи як громадянина держави, члена суспільства. Він визначається насамперед Конституцією держави і не

залежить від різних поточних обставин, наприклад, сімейного стану, посади, здійснюваних функцій. Цей статус є єдиним і однаковим для усіх, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Змістом такого статусу є головним чином ті права й обов'язки, які надані і гарантовані всім Конституцією. Сюди не входять численні суб'єктивні права і обов'язки, які постійно виникають залежно від трудової діяльності людей, характеру правовідносин, в які вони вступають, від інших чинників. Загальний правовий статус є базовим, вихідним для всіх інших. По ньому можна судити про характер, соціальну природу і ступінь демократичності суспільства. Він не може бути змінений без відома держави, законодавця.

Спеціальний, або родовий, статус відображає особливості становища окремих категорій громадян (наприклад, студентів, військовослужбовців, пенсіонерів, вузівських працівників, учителів, фермерів, селян, робітників, учасників війн тощо). Ці верстви населення на підставі конституційного статусу громадянина можуть мати додаткові права, обов'язки, передбачені законодавством.

Індивідуальний статус фіксує конкретику окремої особи (стать, вік, сімейний стан, виконувану роботу тощо). Цей статус рухомий, динамічний, він змінюється разом зі змінами, які відбуваються з особою в процесі її життєдіяльності.

Зазначені три статуси співносяться між собою як загальне, особливе і одиничне. Вони тісно взаємопов'язані, практично нероздільні. Загальний, тобто конституційний, правовий статус у всіх один. Спеціальних статусів багато, а індивідуальних – рівно стільки, скільки громадян.

Виходячи з цього можна зробити висновок, що правовий статус іноземця, особи без громадянства – це самостійні категорії. Але якщо без громадянства – це самостійні категорії. Але якщо вони формуються на основі правового статусу українського громадянства (за винятком іноземців, які мають дипломатичний статус), є підстави говорити про правовий статус особи в цілому.

У системі конституційного права України як галузі права особливе місце посідає інститут основ правового статусу особи, сутність якого викладена в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». У нормах цього розділу розкривається основоположний принцип конституційного ладу України, згідно з яким права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, встановлення і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім Конституції України, норми інституту основ правового статусу особи закріплені також у нормативно-правових актах поточного законодавства, в яких детальніше розкривається зміст і порядок реалізації основних прав та свобод людини і громадянина.

Цей конституційний інститут відображає найсуттєвіші засади, які встановлюють правовий статус людини в державі й суспільстві, принципи їх взаємовідносин. Конституційне право України виконує особливу роль у визначенні правового статусу людини і громадянина. До його предмета належить закріплення не всіх прав і свобод, обов'язків, а лише основ правового статусу особи, які складаються в сфері відносин суспільство — держава — особа. При цьому дані відносини мають основоположний характер і відбивають взаємний зв'язок суспільства, держави і особи.

Структуру конституційного статусу особи в Україні як інтегративного поняття утворюють ті елементи: 1) громадянство; 2) правосуб'єктивність, яка включає в себе правоздатність і дієздатність; 3) основні права, свободи, законні інтереси і обов'язки; 4) правові принципи; 5) гарант правового статусу, серед яких особливе значення має юридична відповідальність. Основу правового статусу особи складають її права, свободи, законні інтереси і обов'язки. В їх єдності вони є базою для інших прав і свобод, які мають людина і громадянин.

Природа конституційних прав і свобод людини визначається тим, що в якій би країні особа не проживала, вона перебуває під захистом суттєвого співтовариства, а також держави, громадянином якої є. Стан свободи не дарується публічною владою, а належить людині від її народження і реалізується через суб'єктивні права, які мають природно-правовий характер, а

тому є невід'ємними. Конституція України (ст. 21) встановлює, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, що права і свободи людини є невідчужуваними й непорушними.

На шляху свободи стоїть держава, яка створюється людьми для підтримки можливості реалізації самої свободи. Держава через закони, і насамперед Конституцію, закріплює права і свободи людини, які є мірою можливої поведінки для особи. Таким чином, права людини виникають з природного права громадянина – з позитивного. Але і ті, й другі мають невідчужуваний характер. Права людини є вихідними, оскільки вони притаманні всім людям незалежно від того, чи є вони громадянами держави, в якій проживають; а права громадянина – це права, які закріплюються за особою лише в силу її належності до держави (громадянство).

Конституційно-правовий статус громадянина дещо відрізняється від статусу не громадянина, який проживає на території України, але не має права обирати і бути обраним до органів державної влади, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, займати державні посади тощо. Права громадянина – це своєрідне обмеження рівності між людьми, оскільки іноземці і особи без громадянства не мають усього комплексу прав і свобод, насамперед політичних, якими в повному обсязі володіють громадяни України. Такий стан з правами іноземців відповідає міжнародним стандартам і зумовлений правомірним бажанням кожної держави надати своїм громадянам усі права і свободи, а також можливості виконувати всі обов'язки, насамперед військову службу. Але це не означає, що іноземці, особи без громадянства не мають ніяких обов'язків (наприклад, вони повинні дотримуватись Конституції та законів України, сплачувати податки).

Деякі права і свободи встановлюються на рівні конституції, інші – в поточному законодавстві. Вибір форми їх закріплення визначається рядом чинників, до яких належать: а) значущість відповідного конституційного права, свободи для людини і суспільства; б) вихідний або похідний характер

належності людині цього права і свободи; в) особливі юридичні якості основних прав і свобод та специфіка їх реалізації.

Конституція України закріплює ті права, свободи і обов'язки, які життєво важливі і соціально необхідні для окремої людини і нормального функціонування суспільства, держави. Конституційні права і свободи є ядром правового статусу особи, основою інших прав, які встановлюються іншими галузями права України.

Основні права і свободи закріплюються за кожною людиною і громадянином. Усі інші (неосновні) права і свободи пов'язані з різними статусами, яких набуває особа. Так, якщо галузеве законодавство, характеризуючи учасників правовідносин, звертається до них як до робітників, депутатів, покупців тощо, то конституційно-правова норма, присвячена правам і свободам, адресована кожній людині і громадянину або кожному громадянину України незалежно від того, чи реалізують вони ці права в конкретних правовідносинах. Характерною рисою основних прав, свобод і обов'язків є те, що вони рівні і єдині для всіх без винятку для кожної людини, громадянина, не набуваються і не відчужуються за волею громадянина, а належать йому за фактом належності до громадянства, вони невіддільні від правового статусу іх можуть бути втрачені лише з втратою громадянства.

Конституційні права і свободи розрізняються за механізмом їх реалізації. Вона є передумовою будь-яких правовідносин у конкретній сфері. На відміну від неосновних прав і свобод основні фіксуються в Конституції України, яка в правовій системі має найвищу юридичну силу. Це також підкреслює особливі місце і роль конституційних прав і свобод.

Конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина – це невід'ємні права і свободи, які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають найвищий юридичний захист. Відмінність між поняттями «право» і «свобода» значною мірою умовна, оскільки вони означають юридично визнану можливість для особи вибирати вид і міру своєї поведінки. Але поняття «свобода» переважно розуміється як невтручання у внутрішній світ людини і громадянина (свобода

совісті, світогляду, віросповідання, свобода думки, свобода літературної, художньої, наукової творчості). Розуміння поняття «право» більшою мірою пов'язане з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур (право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди; гарантування кожному знати свої права і обов'язки; право на безпечне довкілля; право на освіту; право на охорону здоров'я тощо). Нерідко для розуміння терміна «право» застосовується термін «свобода».

Конституція України містить вихідні положення щодо положення щодо визначення як структури інституту основ правового статусу особи, так і місця кожного його складового елемента.

Конституційні права і свободи – це закріплені в Конституції України і гарантовані державою можливості, які дають кожній людині і громадянину вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, так і загальних інтересах.

Конституційний обов'язок – це встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплена в Конституції необхідність, що встановлює кожному громадянину відповідний вид і міру поведінки і відповідальність за належне його виконання.

Конституційні обов'язки встановлюються як для реалізації інтересів усього суспільства, держави, так і в інтересах кожного окремого громадянина. Їх, як і конституційні права і свободи, не слід відривати від цілей, вираженням яких є інтереси.

Конституційно – правовий статус особи в Україні на сучасному етапі характеризується рядом ознак.

По-перше, під правовий статус особи підводиться сучасна законодавча база: прийнята нова Конституція України, закони про громадянство, про Конституційний Суд України, про політичні партії, про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, інші закони та нормативно-правові

акти, які безпосередньо пов'язані з визначенням прав людини і громадянина в політико-правовій сфері.

По-друге, завдяки Конституції, і насамперед ст. 3 Основного Закону України, закладена нова концепція взаємовідносин людини і громадянина з пріоритетом прав особи, оскільки «держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Патерналістські засади цих відносин поступаються місцем партнерству і співробітництву відповідно до принципів громадянського суспільства.

По-третє, конституційний статус людини і громадянина на сьогодні має під собою не моно ідеологічне підґрунтя марксизму-ленінізму, як це було раніше, а базується на принципах плюралістичної демократії, основи якої закладено в ст.15 Конституції, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», що «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». Правовий статус особи, як і інші конституційно-правові інститути, «відчищається» від класового догматизму, апологетики, тоталітарної свідомості і мислення індивіда як носія конституційного статусу, і відповідно цей статус починає адекватніше відображати існуючі реалії.

По-четверте, відбувається перехід від командно-заборонюючих методів регламентації правового статусу особи до дозвільного, від бюрократичного централізму до розумної автономії і самостійності. Конституція (ст.19) встановлює, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких людина не може бути примушена робити те, що не передбачено законодавством. Конституція виходить з того, що держава повинна бути гарантом не тільки прав та свобод людини і громадянина, як це впливає зі змісту частини другої ст. 3 Конституції, а й неприпустимості не передбачених Конституцією і законами втручання в життя і діяльність особи та примусового впливу на неї. Українська держава має виступати гарантом особи від свавілля, беззаконня, самоуправства, зловживання посадових осіб.

Правовий статус людини і громадянина безпосередньо пов'язаний зі статусом державних інституцій і самоврядних органів. Конституція України встановлює, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга ст. 19 Конституції). Таким чином, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування має бути спрямованою на служіння особі й суспільству, і будь-які прогалини, колізії та інші недоліки в законах, інших нормативно-правових актах мають тлумачитись і використовуватися на користь людини і громадянина. Ніщо не може бути підставою і ніхто не може примусово робити те, що не передбачено законодавством.

Сучасний конституційний статус особи в Україні ґрунтується на концептуально новій основі, де права людини визнають найвищою цінністю.

2. ТЕНДЕНЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ, СВОБОД І ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.

Для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі взаємопов'язані тенденції: 1) розширення каталогу прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону; 2) новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків; 3) пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод; 4) орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини; 5) посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав; 6)

звуження кола конституційних обов'язків; 7) посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод. Розглянемо ці тенденції.

Розширення каталогу основних прав і свобод людини і громадянина є позитивною тенденцією, яка йде в руслі прагнення побудувати в Україні демократичну, правову державу. На конституційному рівні в Основному Законі України 1996 р. гарантується право кожного, хто на законних підставах перебуває на території України, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на життя, право на повагу до гідності, на свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації, на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, право національних меншин на навчання рідною мовою у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Новелізація конституційних норм про права і обов'язки громадян. З урахуванням сучасних соціально-економічних і політичних реалій, інших чинників у Конституції України 1996 р. у новій редакції даються традиційні конституційні права і свободи людини і громадянина, в тому числі права на працю, на соціальний захист, на житло, на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, на освіту тощо. Ці та інші статті краще відпрацьовані і в юридично-технічному аспекті, аніж у радянських конституціях.

У Конституції України 1996 р. на відміну від Конституції УРСР 1978 р. по-новому **розташований порядок закріплення основних прав і свобод.** Якщо в старому Основно-му Законі на першому місці були соціально-економічні права, то в чинному – громадянські і політичні, тобто в тій послідовності, як ці права зароджувались історично. В епоху буржуазних революцій спочатку виникли громадянські і політичні права, тобто права першого покоління, а вже потім соціально-економічні – другого покоління. Це

значною мірою підтверджує і відхід Української держави від своєї патерналістської ролі.

Спрямованість конституційно-правової регламентації статусу людини і громадянина на міжнародно-правові стандарти є загальною тенденцією в нормативно-правовому закріпленні основних прав і свобод особи не тільки в Україні та в інших країнах СНД, а й у цілому в міжнародному співтоваристві, що свідчить про намагання людства забезпечити права особи, її гідність, захист, в якій би країні вона не проживала. Історія свідчить, що людству невідома ситуація, коли б не було необхідності докладати зусилля для підтримки і захисту прав і свобод індивіда. Кожне покоління по-своєму відповідає на вічний виклик історії, пов'язаний з обстоюванням таких великих цінностей, як свободи і права людини. Конституція України, виходячи з ідеалів гуманізму і справедливості, закріплює широкий каталог прав і свобод людини і громадянина, який вже є загальновизнаним у світовому співтоваристві і є надбанням світового конституціоналізму. Права і свободи людини і громадянина визнаються і гарантуються в Україні згідно з загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права і відповідно до Конституції України. Найважливішими для доктрини і практики прав людини в Україні є Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), інші пакти про права людини, і особливо Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.). Україна вступила в Раду Європи, підписавши при вступі Європейську конвенцію 1950 р., що зобов'язує сприймати її зміст з позиції європейського права в галузі прав людини.

У Конституції України 1996р. набуло більшого **посилення гарантування основних громадянських і політичних прав та свобод** особи і звуження гарантій соціально-економічних і культурних (духовних) прав та свобод людини і громадянина. Це зумовлено, з одного боку, відходом від патерналістської функції держави, а з другого – з розумінням, що держава,

нажаль, навіть у досить багатих країнах не в змозі в повному обсязі гарантувати права людини в соціально-економічній сфері. В економічних, соціальних і культурних правах розкривається важлива грань соціальної правової держави. Держава не може і не повинна роздавати всім громадянам матеріальні, соціальні і духовні блага, але має забезпечити їм можливість захищати своє право на гідне життя. Для цього необхідно розумно обмежити свободу інших, оскільки якщо держава не зроби цього, то суспільство постійно роздиратимуть соціальні суперечності. Із цього виходив український законодавець, закріпивши в ст. 13 Конституції положення про те, що власність зобов'язує і що вона не повинна використовуватися на шкоду людини і суспільству, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки, а в частині восьмій ст. 41 Основного Закону підкреслюється, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства.

Соціально-економічні і культурні (духовні) права громадян України невіддільні від особистих і політичних, оскільки всі права і свободи взаємопов'язані і складають єдиний правовий статус людини і громадянина. Водночас захищеність соціально-економічних прав, а відповідно і їх гарантованість не може бути такою ж, оскільки в суспільстві з ринковою економікою механізм розподілу благ перебуває не тільки в руках держави, як це було за радянських часів.

Посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Конституції України 1996 р. порівняно з Конституцією УРСР 1978 р. впливає з прагнення побудувати в Україні правову, демократичну державу, основою якої є права людини. В Основному Законі (ст. 55—64) уперше детально і чітко встановлюються юридичні гарантії прав особи. Гарантії — один із елементів основ правового статусу людини і громадянина. Вони необхідні для правового статусу в цілому і для кожного його елемента. Але насамперед потребують гарантування права і свободи. Конституція України закріплює гарантії захисту прав людини і громадянина судом, на

відшкодування шкоди, на правову допомогу, неприпустимість зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів, презумпцію не винуватості тощо.

Звуження кола конституційних обов'язків, які закріплюються в Конституції України 1996 р., порівняно з Конституцією УРСР 1978 р. пов'язане насамперед з новим розумінням співвідношення прав і обов'язків між собою як парних категорій та правових явищ, і намаганням підкреслити демократичний характер нового Основного Закону за рахунок звуження конституційно закріплених обов'язків. Так, у Конституції 1996 р. немає положень, які були в Конституції УРСР 1978 р., про те, що «обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина — сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни» (ст. 58), що «громадянин України зобов'язаний оберігати інтереси держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету» (ст. 60), що «обов'язок кожного громадянина України — поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей України» (ст. 62), що «інтернаціональний обов'язок громадянина України — сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру» (ст. 67). Невключення до Конституції України 1996 р. зазначених положень Основного Закону УРСР 1978 р. пов'язано і з труднощами гарантування реалізації цих обов'язків. Але, мабуть, не всі ці обов'язки слід було вилучати, наприклад, повага національної гідності інших громадян, адже Україна — багатонаціональна держава.

Водночас у Конституції України дещо розширилось коло обов'язків. Наприклад, у ній записано, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» (ст. 67), шанувати державні символи України (ст. 65). Таким чином, звуження кола конституційно закріплених основних обов'язків у Конституції України 1996 р. поєднується з процесом новелізації традиційних обов'язків і встановленням нових. Це діалектичний процес, який відповідає сучасному етапу державотворення в Україні.